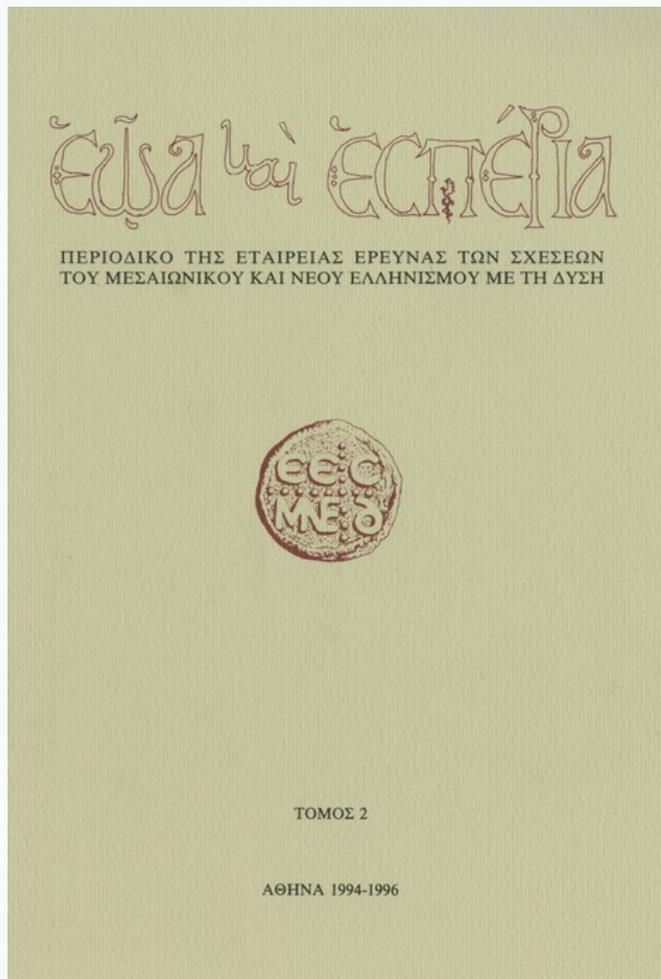

Εοα και Esperia

Vol 2 (1996)

ΟΙ «ΚΑΝΤΑΤΟΡΕΣ»

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΡΑΠΛΗ

doi: [10.12681/eoaesperia.34](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.34)

To cite this article:

ΚΑΡΑΠΛΗ Κ. (1996). ΟΙ «ΚΑΝΤΑΤΟΡΕΣ». *Εοα Kai Esperia*, 2, 229–252. <https://doi.org/10.12681/eoaesperia.34>

ΟΙ «ΚΑΝΤΑΤΟΡΕΣ»

Σύμφωνα με όρισμένα από τὰ βυζαντινά έγχειρίδια στρατιωτικής τακτικής, τὴν ἐνθάρρυνση τῶν στρατευμάτων στὸν πόλεμο ἀναλαμβάνουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν στρατηγὸ, καὶ οἱ «καντάτορες».

Ποιά ἦσαν, ἄραγε, τὰ πρόσωπα αὐτά; ποιά ἢ προέλευση καὶ ποιά ἀκριβῶς τὰ καθήκοντά τους;

Πρὶν προχωρήσουμε, εἶναι, νομίζω, χρήσιμο νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν ἴδια τὴν ὀνομασία τῶν *καντατόρων*. Πρόκειται φυσικὰ γιὰ τὴ λατινικὴ λέξι *cantator*, πού τὴ συναντοῦμε συχνὰ σὲ λατινικὰ κείμενα, ὄχι ὅμως συνδεδεμένη μὲ στρατιωτικὲς δραστηριότητες. Ἡ λέξι εἶναι παράγωγο τοῦ ρήματος *canto*, πού μὲ τὴ σειρά του προέρχεται ἀπὸ τὸ σχεδὸν ταυτόσημο, ἀλλὰ ἀνώμαλο καὶ δύσχρηστο *cano*. Καὶ τὰ δύο ρήματα σημαίνουν τραγουδῶ, ψάλλω (μὲ ἢ χωρὶς τὴ συνοδεία μουσικοῦ ὄργανου), διηγοῦμαι, ἀπαγγέλλω, ἐξυμνῶ, παίζω κάποιο μουσικὸ ὄργανο, γράφω ποιήματα, ἀλλὰ καὶ προφητεύω, μαντεύω, προφέρω μαγικὲς φράσεις («ξόρκια»), «γοητεύω», κ.λπ. Τὰ παράγωγα τῶν δύο ρημάτων, *cantor* καὶ *cantator*, σημαίνουν τραγουδιστὴς, μουσικός, ποιητὴς, ὕμνητὴς, ὀργανοπαίκτης, ρήτωρ, ἀλλὰ καὶ μάντης, «γῆσης», ἢ αὐτὸς πού λύνει τὰ μάγια, πού ἐξορκίζει τὸ κακὸ¹. Στούς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, οἱ λέξεις αὐτές συνδέονται περισσότερο μὲ τὴν ὀρολογία τοῦ θεάτρου, ὅπου ὁ *cantator* (ἢ *cantor*) ἐκτελεῖ τὸ μέρος τῆς μονωδίας ἢ τῆς ἀπαγγελίας, ἐνῶ τὸ κινητικὸ μέρος τῆς παραστάσεως (χειρονομίες, μιμήσεις κ.λπ.) ἔχει ἀναλάβει ὁ *actor* ἢ

1. Γιὰ τίς σημασίες τῶν λέξεων *cano-canto, cantor-cantator* καὶ τῶν *παράγωγων* ἢ συνθέτων *canticum, cantilena, cantio, cantus, carmen, decanto, incanto, praecanto, incantator, praecantator* βλ. στὰ ἐξῆς λεξικά: A. ERNOUT - A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine; histoire des mots*; Paris 1951³. *Oxford Latin Dictionary*, ed. P. G. W. GLARE., Oxford 1969. *The Oxford Classical Dictionary*, ed. by N. G. L. HAMMOND and H. H. SCULLARD, Oxford 1970. *Lexicon totius Latinitatis*, ab AEGIDIO FORCELLINI, JOS. FURLANETTO, FR. CORRADINI, JOS. PERIN, t. I, Bononiae 1965 (φωτοανατύπ. τῆς 4ης ἔκδ., Patavii 1864-1926). C. DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Lugduni 1688 (ἀνατύπ. 1958), καὶ *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis*, Paris 1840-1850 (φωτοανατύπ. Paris 1938). *Mittellateinisches Wörterbuch*, herausg. von der Bayer. Akad. der Wissenschaften und der Akademie der Wissensch. der DDR, München 1976. *Lexikon des Mittelalters*, München u. Zürich 1980.

saltator ἀντιστοιχῶς τὸ ρῆμα *cantare* χρησιμοποιεῖται σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τὸ *saltare*. Δέν ἀποκλειόταν ὅμως νά συγκεντρῶν ἓνα πρόσωπο καὶ τοὺς δύο ρόλους².

Στὸν Μεσαίωνα, τὸ *canto* ἐξακολουθεῖ νά ἔχη τὴν ἔννοια τοῦ ἀπαγγέλλω, ἐξυμνῶ κ.λπ., συνδέεται ὅμως στενά καὶ μέ ἐκκλησιαστικές ἀρμοδιότητες (ψάλλω, τελῶ τὴ θεία λειτουργία) παράλληλα, οἱ λ. *cantor* καὶ *cantator* σημαίνουν πάλι τραγουδιστῆς, ὕμνητής, «γῶνης», ἀλλὰ καὶ κάντωρ (ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα)³.

Ἡ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν σημασιῶν τῆς λ. *cantator* καὶ τῶν συγγενῶν της ἔγινε γιὰ νά καταδειχθοῦν οἱ ιδιότητες πού τοῦ ἀποδίδονταν, οἱ ποικίλες ἀρμοδιότητες πού εἶχε, καὶ τὰ «ταλέντα» πού ἔπρεπε νά διαθέτει στὶς διάφορες περιόδους ἓνας «τραγουδιστῆς».

Προχωροῦμε στὴν ἐξέταση τῶν στοιχείων πού μᾶς παρέχουν οἱ πηγές. Ὅπως καὶ πολλές ἄλλες λατινικές λέξεις⁴, ἡ λ. *καντάτωρ*, στὴν ἐλληνικὴ μεταγραφή της, συναντᾶται ἀποκλειστικά στὰ δύο βασικά συγγράμματα στρατιωτικῆς τακτικῆς τῶν βυζαντινῶν χρόνων, δηλαδή στὸ «Στρατηγικόν» τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου (τέλη Στ' - ἀρχές Ζ' αἰ.)⁵ καὶ στὰ «Τακτικά» τοῦ Λέοντος ΣΤ' (τέλη Θ' - ἀρχές Ι' αἰ.)⁶· στὰ ἔργα αὐτά, ἄλλωστε, στηρίζονται κυρίως οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ στρατιωτικὴ ὀρολογία τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου· ἡ ὀρολογία αὐτὴ (τεχνικοὶ ὄροι, στρατιωτικὰ παραγγέλματα κ.λπ.) περιλαμβάνει πλῆθος λατινικῶν λέξεων, ἐξελληνισμένων σέ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμό⁷. Ἡ λατινικὴ, ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ κράτους

2. RE: *Paulys Realencyclopädie der Klass. Altertumswissenschaft*, ed. G. WISSOWA et al., Stuttgart 1893 -, Bd. III. 2: *canticum* (col. 1497) καὶ *cantor* (col. 1499). ΤΙΤ. - LIV, VII, 2. BR. HÄUPLI, *Seneca; Oedipus*, Frauenfeld 1983, II, σ. 12. FORCELLINI, I, σ. 519. Σημειώνουμε ὅτι, στὰ *Annales* τοῦ ΤΑΚΙΤΟΥ (I. 16-17) ἀναφέρεται ὡς ὑποκινητῆς ἀνταρσίας τῶν λεγεῶνων τῆς Παννονίας κάποιος “*gregarius miles, dux olim theatralium operarum*”.
3. Βλ. τίς προηγ. σημειώσεις.
4. Βλ. τὸν πίνακα τοῦ H. ZILLIACUS, *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, Helsingfors 1935 (ἀνατύπ. Amsterdam 1965), σ. 216-239.
5. G. T. DENNIS - E. GAMILLSCHEG, *Das Strategikon des Maurikios*, Wien 1981, στὸ ἐξῆς Ψ.-ΜΑΥΡ, II, 1θ' καὶ VII B. ιζ'. Στὴν λίγγο παλαιότερη ἔκδοση, τοῦ H. MIHĂESCU, *Mauricius Arta militaria*, Bucuresti 1970, βλ. καὶ στὸ I. Γ' 21.
6. «ΛΕΟΝΤΟΣ... αὐτοκράτορος τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις», στὸ ἐξῆς Λ ΤΑΚΤ. Βλ. MIGNE, *Patrologia Graeca*, τ. 107· Δ' στ' (στ. 701), IB' σα'-οβ' (στ. 825-828), IB' ρκα' (στ. 840). Βλ. καὶ ἔκδ. R. VARI, *Leonis imp. Tactica*, τ. I καὶ II. I, Budapestini 1917-1922, IV. 7 (σ. 54), XII. 71, 121 (τ. II. I σ. 60 καὶ 98). Ἡ λέξη ὑπάρχει καὶ στὸ νεανικὸ ἔργο τοῦ Λέοντος ΣΤ', τὰ «Προβλήματα» (κεφ. Β' 54· ἔκδ. A. DAIN, *Leonis VI Sapientis Problemata*, Paris 1935), ὅπου τὸ σχετικὸ χωρίο ἀντιγράφει τὸ ἀντίστοιχο τοῦ «Στρατηγικοῦ» (Ψ.-Μαυρ. II. 1θ').
7. *Reallexikon der Byzantinistik*, Reihe A, Bd. I, Amsterdam 1969, Abendland und Byzanz, III. Literatur u. Sprache, ὑπὸ H. u. R. KAHANE, στ. 504-506.

μέχρι τις αρχές του Ζ' αιώνα, διατηρήθηκε επί πολύ ακόμη στον στρατό, όπου χρησίμευε ως κοινή γλώσσα για τους ποικίλης φυλετικής προελεύσεως στρατιώτες και βοήθησε στην κατανόηση των διαταγών από όλους⁸.

Σε καμμία απολύτως (τουλάχιστον όσο γνωρίζω) άλλη ελληνική πηγή οιασδήποτε φύσεως (ἀφηγηματική, νομική, ή άλλη) δέν ἀπαντᾶται ἢ λ. *καντάτωρ*. Γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, μήπως ἄλλες πηγές ἀναφέρονται σέ πρόσωπα πού ἀνελάμβαναν τήν ἐνθάρρυνση τῶν στρατιωτῶν, δίνοντας σ' αὐτά κάποια ἄλλη ἢ, ἴσως, μή δίνοντας καμμία ἰδιαίτερη ὀνομασία⁹; Ἡ ἔρευνα σέ τακτικά προγενέστερα τοῦ «Στρατηγικοῦ», εἴτε ἐλληνικά (Ὁνήσανδρος, Πολύαινος, Αἰλιανός, Ἀρριανός, Περί στρατηγίας, κ.λπ.) εἴτε λατινικά (Frontinus, Vegetius κ.λπ.), καθὼς καί σέ ἀφηγηματικές πηγές (π.χ. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, Προκόπιος, Ἄμμ. Μαρκελλῖνος κ.λπ.) δέν ἀπέδωσε ἀποτελέσματα¹⁰. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ τίς πηγές τῆς μέσης περιόδου, μέ μία μόνο ἐξαίρεση· τὸ «Τακτικόν» τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ (ΙΑ' αἰ.), τὸ ὁποῖο ὁμως στηρίζεται στά «Τακτικά» τοῦ Λέοντος ΣΤ'. Τὸ «Τακτικόν», στήν ἀντίστοιχη θέση, ἀναφέρεται σέ *ἄνδρας δυναμένους λαλεῖν πρὸς τὸν στρατὸν καὶ ἀπὸ λόγου διεγείρειν αὐτοὺς καὶ προθυμοποιεῖν εἰς τὸν πόλεμον*», ἀντίθετα ὁμως πρὸς τὸ πρότυπό του δέν τοὺς ἀποκαλεῖ μέ ὁποιαδήποτε ὀνομασία¹¹. Ὅσο γιὰ τίς ἀφηγηματικές πηγές τῆς μέσης περιόδου ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω, μόνο σ' ἓνα χωρίο τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη γίνεται λόγος γιὰ πρόσωπα (στρατιῶτες) *«ἐπιτήδεια εἰς τὸ προσδιαλέγεσθαι»* συγκεκριμένα, κατὰ τήν ἐπανάσταση τῶν μικρασιατικῶν στρατευμάτων, πού κατέληξε στήν ἐκθρόνιση τοῦ Μιχαήλ ΣΤ' καὶ ἀνέδειξε αὐτοκράτορα τὸν Ἰσαάκιο Α' Κομνηνὸ (1057), οἱ ἀρχηγοὶ τῶν δύο πλευρῶν ἔστελναν αὐτοὺς τοὺς *«ἐπιτηδεῖους»* στοὺς στρατιῶτες τοῦ ἀντιπάλου στρατεύματος μέ τήν ἐντολή νά τοὺς μεταπίσουν καί νά τοὺς προσελκύσουν πρὸς τὸ μέρος τους¹². Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ

8. ZILLIACUS, Zum Kampf, σ. 113-167, 216-239. H. MIHĂESCU, Les éléments latins des "Tactica - Strategica" de Maurice - Urbicius..., *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 6 (1968) 481-498 καὶ 7 (1969) 155-166, 267-280. G. REICHENKRON, Zur römischen Kommandosprache bei den byz. Schriftstellern, *Byzantinische Zeitschrift* 54 (1961) 25-26.

9. F. AUSSARESSES, L'armée byzantine à la fin du VIème siècle d'après le Strategicon de l'empereur Maurice, Bordeaux - Paris 1909, σ. 23. ZILLIACUS, σ. 161 (προκειμ. γιὰ τὸν μανδᾶτορα).

10. Βλ. καὶ AUG. HEISENBERG, Kriegsgottesdienst in Byzanz (Aufsätze z. Kultur - u. Sprachgeschichte vornehmlich des Orients, E. Kuhn gew., München 1916), σ. 251 σημ. 1.

11. VARI, LTact. II, 1, σ. 59-61 καὶ 98 (Rec, Const. §§ 70-71 καὶ 121). Σημειώνουμε ὅτι ὀρισμένα κεφάλαια τοῦ ἔργου τοῦ Ν. Οὐρανοῦ ἔχουν περιληφθῆ στήν ἐκδ. τῶν Τακτικῶν τοῦ Λέοντος ΣΤ', τοῦ Vári, ὡς Recensio Constantiniana. Βλ. καὶ πῶς κάτω, σ. 241.

12. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, Σύνοψις Ἱστοριῶν, (ἐκδ. J. THURN, Berlin - New York 1973) σ.

πιθανόν νά ἔχουν σχέση μέ τούς «*παρακλήτορες*» τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ (βλ. ἀμέσως πιά κάτω) ἢ, ἀκόμη περισσότερο, μέ τούς ἀνώνυμους «*ἀνδρας δυναμένους λαλεῖν πρὸς τὸν στρατὸν*» τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, σέ καμμία περίπτωση ὅμως μέ τούς καντάτορες-τραγουδιστές τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου, ὅπως θά φανῆ καί ἀπὸ ὅσα ἐκτίθενται παρακάτω.

Ὁ Λέων ΣΤ΄ γιὰ νά ἀποδώσῃ τῆ λ. *καντάτορες* στά ἑλληνικά, χρησιμοποιοῦ τῆ λ. *παρακλήτορες*, δίνει δέ τὸν ἐξῆς ὄρισμό: «*παρακλήτορες, οἱ διὰ λόγων διεγείροντες τὸν στρατὸν πρὸς τοὺς ἀγῶνας· οὓς οἱ πρὸ ἡμῶν, νεώτεροι δὲ τῶν ἄλλων, τακτικοί, Ῥωμαῖστι καντάτωρας (sic) ἐκάλουν*»¹³. Μέ τῆ φράση «*οἱ πρὸ ἡμῶν... τακτικοί*» ἐννοεῖται ἀσφαλῶς ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος, δεδομένου ὅτι δέν ὑπάρχει ἐνδιάμεσα ἄλλο ἔργο στρατιωτικῆς φύσεως· οἱ πηγές, ὅμως, τοῦ «Στρατηγικοῦ» ὡς πρὸς τούς καντάτορες δέν εἶναι γνωστές¹⁴. Ἡ ὀνομασία *παρακλήτορες* ὀφείλεται στό ὅτι, κατὰ τὸν Λέοντα ΣΤ΄, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ «*παρακαλοῦσαν*», παρῶτρυναν δηλαδὴ τούς στρατιῶτες νά ἀγωνισθοῦν μέ γενναιότητα¹⁵. Ὁ Νικηφόρος Οὐρανός ἐπαναλαμβάνει τὸν ὄρισμό «*παρακλήτορες· ἤγουν οἱ διὰ λόγου προθυμοποιοῦντες τὸν στρατὸν πρὸς τὸν πόλεμον*», παραλείπει ὅμως τὰ περὶ παλαιότερων τακτικῶν καί ρωμαϊκῆς ὀνομασίας, πού γράφει ὁ Λέων ΣΤ΄ (βλ. εἰκ. 1)¹⁶.

Ὁ Du Cange, στο λ. «*καντάτωρ*», παραθέτει καί ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Συναξάριον τῆς Κυριακῆς τοῦ Τελώνου καί Φαρισαίου, τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου (τέλη ΙΓ΄ - ἀρχές ΙΔ΄ αἰ.), στό ὁποῖο, καθὼς καί στό λ. «*προφωνήσιμος*» τοῦ ἴδιου λεξικοῦ, παρομοιάζεται ἡ πρώτη ἐβδομάδα τῆς Μεγάλης Σαρακοστῆς μέ τὴν προετοιμασία πού χρειάζεται γιὰ τούς «*σωματικούς πολέμους*», οἱ δὲ «*θεῖοι πατέρες*» μέ στρατηγούς

13. ΛΤακτ. Δ΄ στ΄ (P. G. 107 στ. 701) ἢ IV. 7 (Vári, LTact. I, σ. 54). Βλ. καί στό ἀπάνθισμα «*Ἐκ τῶν τακτικῶν τοῦ βασιλέως Λέοντος τοῦ Σοφοῦ*» § 2 (Dain, L' Extrait tactique, σ. 84) «*παρακλήτορες, οἱ διὰ λόγων διεγείροντες τὸν στρατὸν πρὸς τοὺς ἀγῶνας*» (σταματᾷ ἐδῶ, δέν συνεχίζει). Βλ. καί Du C. gr., λ. «*παρακλήτωρ*».

14. A. DAIN, Les stratégistes byzantins, *Travaux et Mémoires* 2 (1967) 345.

15. ΛΤακτ. ΙΒ΄ οα΄ (P.G. 107 στ. 825). Τό ρ. «*παρακαλῶ*» ἔχει καί τὴν ἔννοια τοῦ «*παρακινῶ*», «*προτρέπω*» (Δημητράκου, Μ. Λεξ. Ελλ. Γλ., λ. «*παρακαλῶ*»). Βλ. καί Σουῖδα λεξικόν, λ. Τυρταῖος: «*ὅς ἐπ' ἀρετὴν αὐτοῦ παρακαλῶν...*» (Elegy and Iambus, ἔκδ. Loeb, σ. 50).

16. Ἡ λ. «*παρακλήτορες*» δέν συναντᾶται στό ἐκδεδομένο μέρος τοῦ «Τακτικοῦ» τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, ἀλλὰ στὸν κῶδ. Friburgensis 706 (πιστὸ ἀντίγραφο τοῦ Constantinopolitanus 36) σ. 22. Βρίσκεται στό Β΄ κεφάλαιο τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ στὴ Διάταξη Δ΄ τῶν «Τακτικῶν» τοῦ Λέοντος ΣΤ΄. Γιὰ τούς δύο αὐτοὺς κώδικες βλ. A. DAIN, La «Tactique» de Nicéphore Ouranos, Paris 1937, σ. 19, 94-95, 122-123. Ἐπίσης, DAIN, Stratégistes, σ. 389. Βλ. εἰκ. 1.

πού ἐμψυχώνουν τούς στρατιῶτες τους. Παρ' ὅτι, ὅμως, ἡ παραπομπή βρίσκεται στό λ. «καντάτωρ», τό κείμενο τοῦ Συναξαρίου μιλάει στήν πραγματικότητα γιά τήν ἐνθάρρυνση καί προπαρασκευή ἐκ μέρους τοῦ στρατηγοῦ¹⁷ καί ὄχι τῶν καντατόρων.

Αὐτά εἶναι τά ἐλάχιστα στοιχεῖα πού δίνουν οἱ βυζαντινές πηγές καί σ' αὐτά θά στηριχθοῦμε γιά τήν ἔρευνά μας.

Ποιοί ἦσαν λοιπόν οἱ καντάτορες; ἀπό ποιά κοινωνική ὁμάδα προέρχονταν; ποιοί τούς ἐπέλεγαν καί μέ ποιά κριτήρια; ποῖο ἦταν τό «ἔργον» τους, τά καθήκοντά τους; ποιά ἡ θέση τους μέσα στόν στρατό; πότε ἀπηύθυναν τίς παραινήσεις τους; ποῖο τό περιεχόμενο τῶν τελευταίων;

1. Μέ τό πρῶτο ζήτημα, τῆς κοινωνικῆς προέλευσης, τό «Στρατηγικόν» δέν ἀσχολεῖται καθόλου. Κατά τόν Λέοντα ΣΤ' - και τον Νικηφόρο Οὐρανό - οἱ καντάτορες πρέπει νά προέρχονται, *«εἰ δυνατόν, ἐξ αὐτῶν ἐκείνων τῶν στρατιωτῶν ἢ τῶν ἀρχόντων»*¹⁸. Μέ τό *«εἰ δυνατόν»* θά πρέπει μᾶλλον νά συμπεράνουμε, ὅτι, στήν περίπτωση πού δέν ὑπῆρχαν οἱ κατάλληλοι ἀνάμεσα στούς ἄνδρες, θά μπορούσαν νά προσληφθοῦν ὡς ἐμψυχωτές ἄνθρωποι πού δέν ἀνῆκαν στό στράτευμα· μήπως ὑπῆρχαν «ἐπαγγελματίες» ρήτορες (ἢ μᾶλλον ποιητές; βλ. καί ἐπομ.), πού παρείχαν τίς ὑπηρεσίες τους στόν στρατό ἔναντι, ἴσως, ἀμοιβῆς;

Ἡ ἐπιλογή τῶν καντατόρων μέσα ἀπό τούς κόλπους τοῦ στρατεύματος δέν ἦταν ἀπλῶς λύση εὐκολίας· ἦταν ὁ πιό ἐνδεδειγμένος τρόπος γιά νά *«διεγερθοῦν εἰς προθυμίαν»* οἱ στρατιῶτες, δεδομένου ὅτι ἄκουαν τίς παραινήσεις ἀπό ἕνα συμπολεμιστή τους, ὁ ὁποῖος εἶχε τά ἴδια προβλήματα, περνοῦσε τίς ἴδιες ταλαιπωρίες καί ἀντιμετώπιζε τούς ἴδιους κινδύνους· ἦταν δηλαδή ἕνας ἄνθρωπος «δικός τους», ἴσος μέ αὐτούς, καί ὄχι κάποιος ἀνώτερος, πού θά ἔπρεπε νά παραταχθοῦν γιά νά τόν ἀκούσουν νά ἀγορεύη ἀπό τό βῆμα ἢ, ἄλλες φορές, νά διαβάζει τή δημηγορία πού εἶχε στείλει γραπτῆ ὁ αὐτοκράτωρ ἀπό τή μακρινή πρωτεύουσα. Τήν ἀποτελεσματικότητα αὐτῆς τῆς *«κοινωνίας τοῦ καμάτου καί τῶν πόνων»* ἐπισημαίνουν τόσο ὁ Λέων ΣΤ'¹⁹ ὅσο καί ὁ Νικηφόρος Οὐρανός, ὁ τελευταῖος μάλιστα

17. Du C. gr. λ. «καντάτωρ» (στ. 576-577) καί «προφωνήσιμος» (στ. 1261). Ἡ ἔκδοση τοῦ Ξανθοπούλου, τήν ὁποία εὐρήκα, ἔχει τίτλο· «Συναξάρια εἰς τὰς ἐπισήμους ἑορτάς τοῦ Τριωδίου καί τοῦ Πεντηκοσταρίου», συγγραφήντα ὑπό Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπόλου (sic)· Ἐν Βιέννῃ, παρά Μαρκ. Πούλιου, 1797. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ προσαρμογή τοῦ κειμένου στή γλῶσσα τῶν χρόνων τῆς ἔκδοσης. Τό ἀπόσπασμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει βλ. στίς σ. 2-3.

18. ΔΤακτ. IB' οα' (P.G. 107 στ. 825) ἢ XII 70 (Vári, II, 1, σ. 59) = Ν. Οὐρ. (Rec. Const. § 70; Vári, LTact. II, 1, σ. 59).

19. ΔΤακτ. IB' οα' (P.G. 107 στ. 825) ἢ XII 70 (Vári, II, 1, σ. 59-60).

πολύ παραστατικά: «εύκολωτέρως πείθεται αὐτοῖς ὁ στρατός... διότι, ὅπερ μέλλουσι παθεῖν αὐτοί, πάσχουσι καὶ ἐκεῖνοι καὶ οὐ λέγουσι πρὸς αὐτοὺς λόγον μόνον, εἰς δὲ τὸν καιρὸν τοῦ πολέμου ἴστανται παρέξω καὶ θεωροῦσι»²⁰.

2. Κατὰ τὸν Ψευδο-Μαυρίκιο²¹ καὶ τὸν Λέοντα ΣΤ'²² τοὺς καντάτορες ἐπιλέγουν οἱ «ἄρχοντες», δηλ. οἱ ἀξιωματικοί, πρᾶγμα ἄλλωστε φυσικό, ἐφ' ὅσον αὐτοὶ εἶναι σὲ θέση νὰ γνωρίζουν τοὺς ἄνδρες πού ἔχουν στίς διαταγές τους. Ὁ Νικηφόρος Οὐρανός, ἀντίθετα, ἔχει τὴ γνώμη ὅτι πρέπει νὰ τοὺς ἐπιλέξῃ «ἡ κεφαλὴ τοῦ στρατοῦ»²³, ὁ ἴδιος ὁ στρατηγός. Πιστεύω, ὅτι αὐτὸ συμβαίνει στὴν περίπτωση πού ὁ παραινέτης προέρχεται «ἐκ τῶν ἀρχόντων»· θὰ ἦταν μᾶλλον δύσκολο νὰ γνωρίζῃ ὁ στρατηγός τίς ἰκανότητες τοῦ κάθε στρατιώτη.

3. Ὡς πρὸς τὰ κριτήρια γιὰ τὴν ἐπιλογή, νομίζω ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο - γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση κάποιων συμπερασμάτων πού θὰ διατυπώσουμε στὸ τέλος - νὰ παρατεθοῦν ὁλόκληρα τὰ σχετικὰ χωρία καὶ τῶν τριῶν τακτικῶν πού ἀναφέρονται σ' αὐτὸν τὸν ἐμψυχωτὴ τοῦ στρατοῦ. Τὸ «Στρατηγικόν» δίνει τὴν ἐντελῶς ἀόριστη ἐντολή: «Χρῆ καντάτορα ἐπιλέγεσθαι ἐπιτήδειον»²⁴. Ὁ Λέων ΣΤ' ὁμως γράφει: «Πάντως δὲ καὶ τὸν λεγόμενον καντάτορα ἐπιλέγεσθαι ἐπιτήδειον καὶ λόγιον ἓνα στρατιώτην»²⁵. Ὁ δὲ Νικηφόρος Οὐρανός: «Ἐκλέγου ἐπιτήδειον καὶ μαθόντα γράμματα ἓνα στρατιώτην»²⁶.

Ὅπως βλέπουμε, ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος ζητεῖ ἀπλῶς «ἓνα κατάλληλο τραγουδιστὴ» ἢ ἔστω ποιητὴ· δὲν προχωρεῖ σὲ ἐπεξηγήσεις, ἐπειδὴ προφανῶς ἐπρόκειτο γιὰ κάτι τὸ συνθισμένο καὶ γνωστὸ στοὺς συγχρόνους του. Δεδομένου, ἄλλωστε ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν ἐξ ἐπαγγέλματος στρατιωτικός καὶ ὄχι θεωρητικός, χρησιμοποιοῦν λέξεις πού ἦταν σὲ κοινὴ χρῆση στὸ περιβάλλον τοῦ στρατοῦ²⁷.

Ἡ προσθήκη ἀπὸ τὸν Λέοντα ΣΤ' τῶν λέξεων «καὶ λόγιον ἓνα στρα-

20. Vári, LTact., II, 1, σ. 59-60.

21. Δὲν ἀναφέρεται ρητᾶ, συνάγεται ὁμως ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ κεφ. VII. Β' . ιζ' (ἐκδ. Dennis σ. 264): «Γνωστὸς κεφαλαίων ὀφειλόντων δοθῆναι ἐκάστῳ ἄρχοντι ταγμάτων καὶ μοιράρχῃ καὶ αὐτῷ δὲ τῷ μεράρχῃ, ἵνα οἶδεν, τί καταζητεῖν».

22. ΛΤακτ. IB' οα' (P.G. 107 στ. 825).

23. Ν. Οὐρ. (Rec. Const. § 70; Vári, LTact. II, 1, σ. 59).

24. Ψ.-Μαυρ. VII. Β' ιζ' (Dennis σ. 264₂₈).

25. ΛΤακτ. IB' ρκα' (P. G. 107 στ. 840).

26. Ν. Οὐρ. (Rec. Const. § 121; Vári, LTact. II, 1, σ. 98).

27. AUSSARESSES, σ. 23. F. LOT, La langue du commandement dans les armées romaines..., Mélanges à la mémoire de F. Grat. Paris 1946, σ. 208. Βλ. καὶ προηγ., σμμ. 8.

τιώτην» είναι νομίζω, τό κλειδί για τήν παρακολούθηση τῆς μεταβολῆς τοῦ ὑπαρκτοῦ τραγουδιστῆ σέ ἐπιθυμητό ρήτορα²⁸ καί κήρυκα τῶν ἀξιών στίς ὁποῖες πίστευαν - ἢ ἔπρεπε νά πειθοῦν νά πιστέψουν - οἱ βυζαντινοί στρατιῶτες (βλ. πιά κάτω τό ὑπόδειγμα παραινέσεων). Γι' αὐτό ἀκριβῶς ὁ «καντάτωρ-παρακλήτωρ» ἐκτός ἀπό «ἐπιτήδειος» - προκειμένου γιά ρήτορα, αὐτό σημαίνει εὐφράδεια, πειθώ καί... γοητεία - χρειάζεται νά εἶναι καί «λόγιος», ὥστε νά γνωρίζη καλά τίς ἰδεολογικές θέσεις τῆς ἐποχῆς του καί νά εἶναι σέ θέση νά τίς ἀναπτύξη μέ πειστικά ἐπιχειρήματα. Γιὰ τόν ἴδιο λόγο, τονίζει ὁ Λέων ΣΤ', ὅτι πρέπει κατά προτίμηση νά προέρχεται «ἐξ αὐτῶν τῶν στρατιωτῶν», ἐνῶ ὁ συγγραφέας τοῦ «Στρατηγικοῦ» δέν θέτει ὄρους γιά τήν προέλευση τοῦ «καντάτορα-τραγουδιστῆ» του. Παρατηροῦμε ὁμως ὅτι ὁ Λέων ΣΤ' δέν ἀπαγκιστρώνεται ἐντελῶς ἀπό τήν παράδοση - ἢ μάλλον ἀπό τήν πηγὴ του, τό «Στρατηγικόν»· ἐξακολουθεῖ νά μεταχειρίζεται τή λ. «καντάτωρ» (πού, βέβαια, δέν εἶναι δυνατόν νά μὴν γνωρίζε τῆ σημασία τῆς) καθὼς ἐπίσης καί τό ρῆμα «κατεπάδω», τό ὁποῖο - παρ' ὅλο πού χρησιμοποιεῖται καί προκειμένου γιά πεζό λόγο²⁹ - ἐνέχει, τό στοιχεῖο τοῦ ἐμμέτρου καί σημαίνει «ὑποτάσσω δι' ὠδῆς ἢ μαγείας, θέλω, μαγεύω, γοητεύω, διαρκῶς ἐπαναλαμβάνω, μιῶ ἠθευτικά, κολακευτικά»³⁰. Ἐνδεχομένως ἤθελε νά καθιερώσῃ ἕνα συνδυασμό ποιητῆ-ρήτορα, ὁ ὁποῖος ἀφ' ἑνός θά ἀπηγγελλε ἢ θά ἔψαλλε ἥρωικά ἄσματα μέ τά ὁποῖα θά θύμιζε στοὺς στρατιῶτες τά παλαιὰ κατορθώματα, ἀφ' ἑτέρου δέ θά ἐπαγγελλόταν - προφανῶς σέ πεζό λόγο - τήν ἀνταμοιβή ἀπό τόν Θεό καί τόν βασιλέα καί θά κήρυττε ὅλα ὅσα περιλαμβάνονται στο σχετικό ὑπόδειγμα (βλ. ἐπόμε. κεφ., σ. 238), καί, ἐπὶ πλέον, θά ἦταν σέ θέση «καί· εἴ τι ἕτερον τούτοις ὁμοιον ἐπινοοῦντας ποιῆσθαι τὴν προτρεπτικὴν νοθεσίαν»³¹. Γι' αὐτό, ἴσως, χρησιμοποιεῖ τή λ. «παρακλήτωρ», πού σημαίνει γενικά τόν παραινέτη, εἴτε ποιητῆ εἴτε ρήτορα.

Τέλος, στό τρίτο ἔργο, τό «Τακτικόν» τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, δέν χρησιμοποιεῖται οὔτε ἡ λ. «καντάτωρ» οὔτε τό ρ. «κατεπάδω» καί, γενικά, δέν ὑπάρχει καμμία ἔνδειξη γιά ρυθμικὴ ἀπαγγελία ἢ ὁποιοδήποτε εἶδους ποιητικὴ μορφή τῶν «προτρεπτικῶν»³². Ὁ κατὰ ἕνα περίπου αἰῶνα μετα-

28. Βλ. καί HEISENBERG, σ. 251.

29. Βλ. π.χ. Γενέσιος Δ' 1' στὴν ἔκδ. τῆς Βόννης (σ. 78) ἀποδίδεται μέ τό "incantare".

30. LIDDELL-SCOTT-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Ἀθῆναι 1934, Β' σ. 677. Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Ἀθῆναι 1950, Ε' σ. 3793.

31. ἈΤακτ. ΙΒ' οβ' (Ρ. Γ. 107 στ. 828) ἢ ΧΙΙ. 71 (Vári, Π. 1, σ. 61).

32. Τά σχετικὰ χωρία βλ. προηγ., σημ. 11, καί πιά κάτω, σημ. 65.

γενέστερος του Λέοντος ΣΤ΄ Νικηφόρος Ουρανός δεν άγνοούσε άσφαλώς τή σημασία τής λ. «καντάτωρ» καί, κατά τή γνώμη μου, άκριβώς γι' αυτό δεν τή μεταχειρίσθηκε. 'Ο ίδιος, όπως καί ο συντάκτης του «Στρατηγικού», ήταν στρατηγός τής δράσης καί όχι διανοούμενος καί ιδεαλιστής ήγεμόνας, όπως ο Λέων. Στηρίχθηκε στο έργο του τελευταίου, καθώς όμως ήταν περισσότερο συνδεδεμένος μέ τήν πραγματικότητα, δεν θέλησε νά γράψη γιά ένα «πολεμικό τραγουδιστή», τόν όποιο, παρά τή μακρόχρονη δράση του στά διάφορα μέτωπα, δεν είχε γνωρίσει ποτέ. Έγραψε μόνο γιά τή χρησιμότητα τής παρουσίας ενός στρατιώτη ίκανού νά έμψυχώνη τούς συμπολεμιστές του «διά λόγου» τήν ώρα τής μάχης.

4. Σχετικά μέ τό «έργον» τών καντατόρων καί τόν χρόνο πραγματοποίησέως του, τά δύο βασικά τακτικά δεν συμφωνούν. Κατά τόν Ψευδο-Μαυρίκιο οί καντάτορες άπευθύνονται πρός τούς στρατιώτες πριν άπό τή μάχη, τήν ώρα τής άνάπαυσης, καί μάλιστα πριν άπό τή σύνταξη καί άσκηση τών μονάδων «πρό τής συμβολής τινά λέγειν αυτοίς προτρεπτικά... Τούτων ούτως ειρημένων δεϊ τάξει καί γυμνάσαι έκαστον τάγμα»³³.

Στήν έκδοση του «Στρατηγικού» άπό τόν Mihaescu περιέχεται ένας έπιγραμματικός όρισμός: «καντάτωρ λέγεται ο επιδημηγορών τῶ στρατῶ πρό τής μάχης»³⁴. ο όρισμός αυτός πρέπει νά εἶναι έμβόλιμος³⁵ καί άρκετά μεταγενέστερος³⁶ (ίσως του Ι΄ αι.), όπωςσδήποτε όμως όρίζει τήν άπάγγελία

33. Ψ.-Μαυρ. II. ιθ' (έκδ. Dennis σ. 140) ή II. ΙΗ' (έκδ. Mihaescu σ. 96). Πρβλ. καί ΔΠροβλ. Β΄ 54 (Dain, LProbl., σ. 28). 'Ο Β΄ Λόγος του «Στρατηγικού», στόν όποιο περιέχεται τό κεφάλαιο αυτό, επιγράφεται «Περί καβαλλαρικῆς παρατάξεως». Τό έργο μνημονεύει, άλλη μιά φορά, τούς καντάτορες, χωρίς καμία επεξήγηση, σαν κάτι το γνωστό (βλ. όσα ήδη είπαμε): «Χρή καντάτορα επιλέγεσθαι επιτηδειον» ή δεύτερη αυτή μνεία περιέχεται στόν Ζ΄ Λόγο, μέρος Β΄ («Περί τών εν τή ήμέρα του πολέμου όφειλόντων παραφυλάττεσθαι»), κεφ. ιζ' (έπιγραφόμενο «Γνωσις όμοίως κεφαλαίων όφειλόντων δοθῆναι έκάστῳ άρχοντι τάγματος καί μοιράρχη καί αυτῶ δε τῶ μεράρχη, ένα οἶδεν τί καταζητεῖν»). Σημειώνουμε ότι, παρά τόν τίτλο του Ζ΄ Λόγου (Β΄), οί επί μέρους παράγραφοι δεν αναφέρονται όλες στά τής «ήμέρας του πολέμου», αλλά, όρισμένες, καί στή γενικότερη προπαρασκευή. Στον ΙΒ΄ Λόγο (Α΄ Περί τάξεως συμμίκτη, Β΄ Περί πεζικῆς τάξεως) δεν αναφέρονται καθόλου οί καντάτορες.

34. Ψ.-Μαυρ. I. Γ΄ 21 (έκδ. Mihaescu σ. 58). Τη λ. «επιδημηγορών» δεν εἰρήκα σε λεξικό, προφανώς όμως σημαίνει «ό επιπροσθέτως» ή «ό κατόπιν δημηγορών», δηλαδή αυτός που μέ τίς παραινέσεις του συμπληρώνει ή περίπου επαναλαμβάνει όσα ειπε στή δημηγορία του ο στρατηγός.

35. Βλ. καί έκδ. Dennis, τό σχολίο στόν στ. 36 τής σ. 88.

36. Τό ότι προσπαθεῖ νά εξηγήση τί εἶναι ο καντάτωρ, σημαίνει, ότι δεν τόν θεωρεῖ κάτι τό γνωστό. Τόν παρουσιάζει δε ρήτορα, όχι ποιητή. 'Ο Mihaescu, στο σημείο αυτό στηρίζεται σε διαφορετικό χειρόγραφο άπό τόν Dennis.

τῶν «προτρεπτικῶν» πρὶν ἀπὸ τῆ μάχης.

Κατὰ τὰ «Τακτικά» τοῦ Λέοντος ΣΤ΄, πρὸ ἀναλυτικά, ὡς συνήθως, οἱ καντάτορες «εἰσὶν οἱ τὸν στρατὸν διὰ λόγων παροτρύνοντες καὶ συμβουλεύοντες καὶ κατεπάδοντες, καὶ παρακαλοῦντες πρὸς τοὺς ἀγῶνας»³⁷, οἱ προτροπές τους δὲ ἀπευθύνονται κατὰ τῆ διάρκεια τῆς μάχης, «ἐν τῷ τῆς συμπλοκῆς καιρῷ»³⁸ καὶ πάλι, σαφέστερα: «τὸν λεγόμενον καντάτορα... ἀφορίσαι ὥστε ἐν αὐτοῖς τοῖς ἀγῶσι περιτρέχοντα κατεπάδειν τῷ στρατῷ τῷ τοῦ τάγματος»³⁹.

Ἡ ἀντίθεση τῶν δύο συγγραμμάτων ὡς πρὸς τὸν χρόνο σημαίνει καὶ ἀντίθεση ὡς πρὸς τὸν τόπο· ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ κείμενα, κατὰ τὸ «Στρατηγικόν» οἱ καντάτορες προέτρεπαν τοὺς στρατιῶτες στὸ στρατόπεδο, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὰ «Τακτικά» αὐτὸ γινόταν στὸ πεδίο τῆς μάχης.

Ἐν τῷ Νικηφόρος Οὐρανός, ὡς πρὸς τὰ θέματα αὐτά, ἀκολουθεῖ τὸν Λέοντα ΣΤ΄⁴⁰.

5. Οἱ καντάτορες δὲν ἦσαν ἀξιωματικοί, ἐθεωροῦντο ὅμως ἀπαραίτητοι· σέ ὅλα τὰ τάγματα προβλεπόταν θέση γι' αὐτούς. Κατὰ τὸ «Στρατηγικόν» «ἕκαστος ἄρχων ταγμάτων» ὀφείλει νὰ ἐπιλέξῃ ἓνα καντάτορα⁴¹. Τὸ ἴδιο συνιστᾷ ὁ Λέων ΣΤ΄ στὸν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ τάγματος στρατηγὸς⁴². Τῆ θέση τῶν καντατόρων στὸ στράτευμα ὀρίζει ὁ Λέων σὲ ἄλλη παράγραφο τοῦ ἔργου του· ἐκεῖ, ἀφοῦ ἀπαριθμῆσιν τοὺς βαθμοὺς τῶν ἀξιωματικῶν, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν στρατηγὸ, καταλήγει: «Καὶ αὐταὶ μὲν αἱ ὀνομασίαι τῶν ἀρχόντων. εἰσὶ δὲ καὶ ἕτεροι καθ' ἕκαστον τάγμα ἤτοι βάνδον διωρισμένοι, οἷον βανδοφόροι, σαλπικταί,... καὶ παρακλήτορες»⁴³. Ἀνήκουν δηλαδὴ οἱ καντάτορες σὲ μία ἰδιαίτερη ὁμάδα ἀνθρώπων πού ὑπηρετοῦν σὲ κάθε μονάδα, σάν ἓνα εἶδος «μικροῦ ἐπιτελείου»⁴⁴. Τὸ «Στρατηγικόν» δὲν τοὺς ἐντάσσει σὲ ὁμάδα. Ὅπως προκύπτει πάντως ἀπὸ ὅσα εἶπαμε, τὰ «Τακτικά» τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ μιλοῦν ἄλλοτε γιὰ ὅλα καὶ ἄλλοτε γιὰ περισσότερους καντάτορες σὲ κάθε τάγμα. Ὅσο γιὰ τὸν

37. ΔΤακτ. ΙΒ΄ οα΄ (PG 107 στ. 825) ἢ XII. 70 (Vári, II, 1, σ. 59). Πρβλ. «παρακλήτορες» (πρὸ ἐπάνω, σ. 232).

38. Βλ. προηγ. σημείωση.

39. ΔΤακτ. ΙΒ΄ ρκα΄ (P.G. 107, στ. 840).

40. Ν. Οὐρ. (Rec. Const. §§ 70, 121· Vári, LTact., II, 1, σ. 59 καὶ 98).

41. Ψ.-Μαυρ. VII. Β΄ ιζ΄ (ἔκδ. Dennis σ. 264, ἔκδ. Mihăescu σ. 192 § 10).

42. ΔΤακτ. ΙΒ΄ ρκα΄ (P.G. 107 στ. 840).

43. ΔΤακτ. Δ΄ στ΄ (P.G. 107 στ. 701) ἢ IV 7 (VÁRI, LTact., I, σ. 54). Βλ. καὶ ὅσα εἶπαμε στὴ σ. 232 γιὰ τοὺς παρακλήτορες-καντάτορες.

44. AUSSARESSES σ. 25 (βλ. καὶ σ. 33). Ὁ Aussaresses, ἂν καὶ γράφει γιὰ τὸ «Στρατηγικόν», στηρίζεται - προκειμένου γι' αὐτὸ τὸ σημεῖο - περισσότερο στὰ «Τακτικά», πού δίνουν ἀναλυτικότερες καὶ σαφέστερες πληροφορίες (βλ. παραπομπή στὴν προηγ. σημείωση).

Νικηφόρο Ούρανο, συνιστᾷ στὸν στρατηγὸ· «ἐκλέγου... ἓνα στρατιώτην καὶ ἀφορίζε αὐτόν, ἵνα... περιτρέχη τὸν στρατόν»⁴⁵, μετὰ τῆ λ. «στρατόν» τὰ «Τακτικά» ἔχουν τὶς λ. «τοῦ τάγματος», οἱ ὁποῖες ἐδῶ λείπουν⁴⁶.

6. Ποιὸ ἦταν τὸ περιεχόμενον τῶν παραινέσεων τῶν καντατόρων; Ἡ σχετικὴ παράγραφος τοῦ «Στρατηγικοῦ» συνιστᾷ μόνον «προτρεπτικὰ τινα» - γενικά, χωρὶς ἐπεξηγήσεις - καὶ τὴν ὑπόμνηση «προλαβουσῶν ἐπιτυχιῶν»⁴⁷. δέν ἀναφέρεται σὲ ἰδεολογικὰ θέματα καὶ δέν παρέχει ὑπόδειγμα.

Ἀντίθετα, ὁ Λέων ΣΤ', στὸ ὑπόδειγμα ποῦ παραθέτει, ἔχει προσθέσει στίς «προλαβοῦσες ἐπιτυχίες» τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου ἰδεολογικὰ στοιχεῖα τῆς δικῆς του ἐποχῆς⁴⁸, ἐπιχειρήματα ποῦ περιέχονται καὶ στίς πολεμικὲς δημηγορίες τῆς μέσης περιόδου⁴⁹. Προβάλλονται ἡ ἀνταμοιβὴ ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ ἀπὸ τὸν βασιλέα, ἡ εὐνοια τοῦ Θεοῦ γιὰ τοὺς πιστοὺς ποῦ ἀγωνίζονται ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν Του (στὴν περίπτωσιν πρόκειται γιὰ τοὺς Ἄραβες), ἡ διαίωνιση τῆς μνήμης τῶν γενναίων μαχητῶν, κ.λπ. Παραθέτω τὸ κείμενον τοῦ ὑποδείγματος:

«Λέγειν δὲ τοὺς καντάτορας πρὸς τὸν στρατόν προτρεπτικὰ τινα πρὸς τὸν πόλεμον τοιαῦτα· πρῶτον μὲν ἀναμνησκοντας τῶν μισθῶν τῆς εἰς Θεὸν πίστεως, καὶ τὰς ἐκ βασιλέως εὐεργεσίας, καὶ τινων ἐπιτυχιῶν προγεγενημένων. Καὶ ὅτι ὁ ἀγὼν ὑπὲρ Θεοῦ ἐστὶ, καὶ τῆς εἰς αὐτὸν ἀγάπης, καὶ ὑπὲρ ὄλου τοῦ ἔθνους. Πλέον δὲ ὑπὲρ ἀδελφῶν τῶν ὁμοπίστων, εἰ τύχοι, καὶ ὑπὲρ γυναικῶν, καὶ τέκνων, καὶ πατρίδος· καὶ ὅτι αἰωνία μένει μνήμη τῶν ἀριστευόντων κατὰ πολέμους ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν ἐλευθερίας· καὶ ὅτι κατὰ τῶν τοῦ Θεοῦ ἐχθρῶν ὁ τοσοῦτος ἀγὼν· καὶ ὅτι ἡμεῖς μὲν τὸν Θεὸν ἔχομεν φίλον τὸν ἔχοντα ἐξουσίαν τῆς ῥοπῆς τοῦ πολέμου, ἐκεῖνοι δὲ ἐναντίον αὐτὸν ἔχουσι διὰ τῆς εἰς αὐτὸν ἀπιστίας, καὶ εἴ τι ἕτερον τούτοις ὁμοιον ἐπινοῦντας ποιεῖσθαι τὴν προτρεπτικὴν νουθεσίαν»⁵⁰.

Ὅπως βλέπουμε, οἱ παλαιότερες πολεμικὲς ἐπιτυχίες, τὴν ὑπόμνηση

45. Ν. Οὐρ. (Rec. Const.; Vári, LTact.. II. 1, σ. 98 § 121).

46. Ὑπενθυμίζω, ὅτι κατὰ τὸν Νικηφόρο Οὐρανοὸ ἡ ἐπιλογή γίνεται ἀπὸ τὸν στρατηγὸ καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς ἄρχοντας τῶν ταγμάτων (βλ. προηγ., σ. 234 καὶ σημ. 23).

47. Ψ.-Μαυρ. II. ιθ' (ἔκδ. Dennis σ. 140) ἢ II. ΙΗ' (ἔκδ. Mihănescu σ. 96).

48. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. καὶ ΑΘΗΝΑ ΚΟΛΙΑ - ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, Ὁ βυζαντινὸς αἰερός πόλεμος», Ἀθήνα 1991.

49. Περισσότερα ἀναφέρω στὴ μὴ δημοσιευμένη μέχρι στιγμῆς διδακτορικὴ διατριβή μου, γιὰ τὴν «Ψυχολογικὴ προετοιμασία τοῦ βυζ. στρατιώτη πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμον».

50. ΛTact. ΙΒ' οβ' (P.G. 107 στ. 825-828) ἢ XII. 71 (Vári, LTact. II. 1, σ. 60-61).

τῶν ὁποίων τό «Στρατηγικόν» προβάλλει ὡς τό κατ' ἐξοχήν «ἔργον» τῶν καντατόρων, ἐδῶ ἔχουν σχεδόν ἐξαφανισθῆ ἀπό τήν προβολή τῶν ἰδεολογικῶν στοιχείων καί ἐπαγγελιῶν. Ὁ Λέων ΣΤ', παραδόξως (κατά τή γνώμη μου) πίστευε ὅτι ὅλα αὐτά τά ὑψηλά νοήματα ἦταν δυνατόν να λέγονται στούς στρατιῶτες τήν ὥρα τῆς μάχης, τήν ὥρα πού ἀγωνίζονταν πρῶτα ἀπ' ὅλα γιά τή ζωή τους.

Σχεδόν ὁμοιο - μέ κάποιες φραστικές μόνο διαφορές - εἶναι τό ὑπόδειγμα πού παρέχει ὁ Νικηφόρος Οὐρανός. Θά ἐπιστήσουμε ὁμως τήν προσοχή σέ δύο σημεία: α) ἐκεῖ πού τά δύο προηγούμενα ἔργα συνιστοῦν γενικά τήν ὑπόμνηση «ἐπιτυχῶν προγεγενημένων», ὁ Νικηφόρος Οὐρανός θεωρεῖ ὅτι πρέπει νά ὑπενθυμίζονται εἰδικά οἱ ἐπιτυχίες τοῦ στρατηγοῦ πού ἡγεῖται τοῦ στρατεύματος στή συγκεκριμένη περίσταση: «ἀλλά καί νίκας τινας, ἅς ἐνίκησε κατὰ πολέμους ὁ στρατηγός, κάκεινας ὀφείλουσι τότε ἀναμνήσκειν αὐτούς»⁵¹. Μέ τόν τρόπο αὐτόν ἐπιχειρεῖται νά ἐνισχυθῆ ἡ ἐμπιστοσύνη καί ἡ ἀφοσίωση τοῦ στρατιώτη στόν ἀρχηγό του καί, ἐπομένως, καί ἡ μαχητικότητά του. β) Στή φράση τοῦ Λέοντος ΣΤ'· «ὁ ἀγών ὑπὲρ Θεοῦ ἐστι καί τῆς εἰς αὐτόν ἀγάπης» ἀντιστοιχεῖ ἡ φράση τοῦ Οὐρανοῦ· «ὑπὲρ τοῦ θεοῦ ἐστὶν τὸ ἀγωνίζεσθαι ὑπὲρ τῆς εἰς αὐτοὺς ἀγάπης»⁵². Δέν εἶμαι σέ θέση να γνωρίζω ἂν αὐτό ἤθελε νά γράψῃ ὁ συντάκτης τοῦ ἔργου ἢ ἂν πρόκειται ἴσως γιά λάθος γραφῆς ἢ ἀντιγραφῆς⁵³. ὅπως ὁποιοτε ὁμως, μέ τή διατύπωση «εἰς αὐτούς» ἀποδίδεται ἀκριβῶς ἡ ἀντίληψη πού ἐκφράζεται στό ἀνώνυμο ἔργο «Περί δημηγοριῶν» (τέλους ΣΤ' αἰ.), ὅτι οἱ στρατιῶτες ὀφείλουσαν νά ἀγωνισθοῦν καί γιά τήν νά ἀνταποδώσουν στόν Θεό τήν ἀγάπη πού ἔχει δεῖξει πρὸς αὐτούς⁵⁴.

Μετά τήν προσεκτική μελέτη ὅλων των παραπάνω στοιχείων, πού

51. Ν. Οὐρ. (Rec. Const. § 71; Vári, LTact., II, 1, σ. 60). Ὅταν ὁμως δημηγορῆ ὁ στρατηγός, ὑπενθυμίζει προηγούμενες νίκες τοῦ παρόντος στρατεύματος: Νικ. Οὐρ. (Rec. Const. § 4; Vári, LTact. II, 1, σ. 110). Στίς ἀντίστοιχες παραγράφους τοῦ «Στρατηγικοῦ» καί τῶν «Τακτικῶν» (Vári, LTact. II, 1, σ. 110) δέν γίνεται αὐτή ἡ διευκρίνιση.

52. Ν. Οὐρ. (Rec. Const. § 71; Vári, LTact., II, 1, σ. 60).

53. Πιστεύω, ὅτι ὀρθή εἶναι ἡ γραφή «εἰς αὐτούς» καί ὅτι τό «εἰς αὐτόν» ὀφείλεται σέ λανθασμένη ἀνάγνωση ἢ ἑρμηνεία κατὰ τήν ἀντιγραφή.

54. Ἄνωνυμου Βυζαντιοῦ, Πολιτικῆς Λογικόν Μέρος, ἤτοι Περί Δημηγοριῶν ed, Arm. Koechly, Lipsiae 1856, κεφ. IX. 3 - X. Ὅπως γράφω καί στήν «Ψυχολογική προετοιμασία...» (βλ. προηγ., σ. 49), ὁ G. DAGRON, Byzance et le modèle islamique au Xe s. (Académie des Inscriptions et Belles - Lettres, Comptes rendus 1983) σ. 228, ὑποστηρίζει ἐσφαλμένα ὅτι τό κείμενο τοῦ «Περί δημηγοριῶν» μιλά γιά ἀνταμοιβή πρὸς τόν στρατιώτη ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ πρόκειται γιά ἀνταπόδοση, εὐχαριστία πρὸς τόν Θεό γιά ὅσα ἔχει δώσει.

δίνουν τά τακτικά, οδηγούμαι σέ κάποιες σκέψεις.

Δεδομένου, α') ότι ή λέξη «καντάτωρ» είναι λατινική, β') ότι σημαίνει γενικά «τραγουδιστής, ποιητής, ύμνητής» κ.λπ., ύπονοεί δηλ. έμμετρη άπαγγελία, και γ') ότι ή άρχική πηγή για τό θέμα, τό «Στρατηγικόν», θεωρεί ώς κύριο καθήκον τών καντατόρων - έκτός από κάποιες γενικές και άόριστες παραινέσεις - τήν ύπόμνηση προηγουμένων έπιτυχιών, πιστεύω ότι είτε ή άγνωστη, λατινική μάλλον πηγή⁵⁵, στην όποία ένδεχομένως στηρίχθηκε ό Ψευδο-Μαυρίκιος, είτε πιθανότερα ή προσωπική του πείρα, είτε και τά δύο, έκριναν ώς αναγκαία τήν παρουσία στό στρατόπεδο ανθρώπων μέ καλή φωνή και άρθρωση, πού μέ τά ήρωικά τραγούδια τους (έπική ποίηση;) θά έμψύχωναν τούς στρατιώτες θυμίζοντάς τους παλαιότερες νίκες: μιλούσε δηλ. για άπλους ποιητές ή τραγουδιστές και όχι για αξιωματούχους ή βαθμοφόρους. Οί καντάτορες φαίνεται ότι άρχικά δέν ήσαν τόσο άπαραίτητοι στό στράτευμα όσο π.χ. οί σαλπικτές ή οί μανδάτορες (στρατοκήρυκες τών παλαιότερων τακτικών): σιγά σιγά όμως ή παρουσία τους άποδείχθηκε πολύ άποτελεσματική και ό Ψευδο-Μαυρίκιος θέλησε νά τήν έπιβάλη. Αυτό, νομίζω, προκύπτει από τό ότι οί καντάτορες δέν συνιστώνται από όλα τά τακτικά, παρά μόνο - για πρώτη φορά - από τό «Στρατηγικόν» και, άργότερα, από τά έργα του Λέοντος ΣΤ' και του Νικηφόρου Ούρανοϋ, τά όποια όμως στηρίζονται άμεσα ή έμμεσα, στό πρώτο. Άν ή παρουσία τους δείχνη βαρβαρική επίδραση, τότε πιθανώτατα ήσαν άγνωστοι στά παλαιότερα τακτικά - έλληνικά ή λατινικά - γι' αυτό και δέν συναντώνται.

Ο Ψευδο-Μαυρίκιος δέν είχε λόγο νά μεταφράση στά έλληνικά τή λ. καντάτωρ, έφ' όσον στην εποχή του ήταν άκόμη άπόλυτα κατανοητή⁵⁶. Ο Λέων ΣΤ' τήν παρουσιάζει ώς λέξη τής παλαιότερης στρατιωτικής όρολογίας και τήν παραθέτει αυτούσια, διευκρινίζοντας ότι είναι λατινικής προελεύσεως, έπιχειρεί δέ νά τήν άποδώση στά έλληνικά μέ τή λ. «*παράκλητωρ*»⁵⁷: δύο φορές, έξ άλλου, χρησιμοποιεί τήν έκφραση «*οί λεγόμενοι καντάτορες*»⁵⁸, θέλοντας έτσι, προφανώς, νά παραπέμψη στό «Στρατηγικόν»

55. Έπειδή ή λ. καντάτωρ είναι λατινική. Τίποτε όμως δέν άποκλείει νά ήταν ή πηγή έλληνική και νά είχε χρησιμοποιήσει λατινικές λέξεις του καθημερινού στρατιωτικού λεξιλογίου.

56. Η όρολογία τής εποχής αυτής έχει τριπλή προέλευση (λατινική, έλληνική, γερμανική) και είναι περισσότερο υιοθέτηση λέξεων τής καθημερινής όμιλίας τών στρατιωτών. Βλ. και J. HALDON, *Recruitment and Conscriptio in the Byzantine Army*, Wien 1979, σ. 32.

57. Και όχι, όπως θά περίμενε κανείς, μέ τή λ. «*αοιδός*», ή «*ύμνητής*», ή κάτι σχετικό.

58. ΛΤακτ. ΙΒ' οα' και ρκα' (P.G. 107, στ. 825 και 840 αντίστοιχως): «*τό τών λεγομένων*

Ἡλ. «παρακλήτωρ» δέν συναντᾶται ἄλλοῦ μέ τή σημασία τοῦ ἐμψυχωτῆ τοῦ στρατοῦ⁵⁹ καί δέν συμπίπτει ἐννοιολογικά μέ τή λ. «καντάτωρ» ἢ λέξη πού θά ἀντιστοιχοῦσε πραγματικά θά ἦταν μᾶλλον «ἀοιδός».

Οἱ δύο διαφορετικές ὀνομασίες ἀνταποκρίνονται καί πρός τό διαφορετικό περιεχόμενο τῶν «προτρεπτικῶν»: ὁ «καντάτωρ» ἀφηγεῖται καί ἐξυμνεῖ μέ τά τραγούδια του τά παλαιά ἡρωϊκά κατορθώματα⁶⁰, ἐνῶ ὁ «παρακλήτωρ» ὑπενθυμίζει μέν καί αὐτός τίς προηγούμενες ἐπιτυχίες, κυρίως ὁμως «παρακαλεῖ», παροτρύνει⁶¹, δίνει κουράγιο· γι' αὐτό ἀκριβῶς καί κινεῖται ἀνάμεσα στους πολεμιστές τήν ὥρα τῆς μάχης. Οἱ δύο συγγραφεῖς ξεκινοῦν ἀπό διαφορετική ἀφετηρία: ὁ ἕνας προβάλλει ὡς κίνητρο τό ἐνδοξο παρελθόν, ὁ ἄλλος τό λαμπρό μέλλον. Ὁ Λέων ΣΤ' ἔκρινε ὅτι οἱ προτροπές θά ἦσαν πιό ἀποτελεσματικές τήν ὥρα τῆς συμπλοκῆς, καί μάλιστα ἐμπλουτισμένες μέ ἰδεολογικά στοιχεῖα, συνδυασμένες μέ ἐπαγγελίες γιά διάφορες ἀνταμοιβές, εἴτε σ' αὐτήν εἴτε στή μέλλουσα ζωή⁶², καί μέ ἔντονο θρησκευτικό χαρακτήρα⁶³, ἄγνωστον στό ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ «Στρατηγικοῦ». Αὐτοί πιθανότατα εἶναι οἱ λόγοι, γιά τοὺς ὁποίους ὁ Λέων συνιστᾶ νά εἶναι οἱ καντάτορες καί μορφωμένοι, ἐνῶ ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος τοὺς θέλει ἀπλῶς «ἐπιτήδειους»: τά ἡρωϊκά ἄσματα δέν χρειάζονται ἰδιαίτερη μόρφωση, ἀλλά κυρίως ἔμφυτα προσόντα· ταλέντο, μνήμη, φωνή.

Ἡ ἐντύπωση πού ἀποκομίζω ἀπό τά δύο κείμενα, εἶναι ὅτι ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος ἀναφέρεται σέ πρόσωπα καί καταστάσεις ὑπαρκτές⁶⁴, ἐνῶ ὁ

καντατόρων ἔργον» καί «τὸν λεγόμενον καντάτορα ἐπιλέγεσθαι».

59. Du C. gr., στ. 1109, λ. «παρακλήτωρ».

60. Βλ. καί στό, περίπου σύγχρονο τοῦ «Στρατηγικοῦ», «Περὶ Δημηγοριῶν», XXXII (σ. 19): «οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι... διὰ τὴν ἐν ὅπλοις ἀρετὴν ἀδονται». Οὔτε ὁμως τό χωρίο αὐτό οὔτε τό τοῦ Βιργιλίου (Aen. I. 1) «*Arma virumque cano...*» ἔχουν σχέση μέ τό «ἔργον» τῶν καντατόρων.

61. Βλ. καί HEISENBERG, σ. 251: «οἱ τραγουδιστές τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ στρατοῦ ἔγιναν Ἑλληνες ρήτορες».

62. Νομίζω, πάντως, ὅτι θά ἦταν μᾶλλον ἀδύνατον νά κυκλοφορεῖ ὁ παρακλήτωρ ἀνάμεσα στους ὀπλισμένους πολεμιστές τήν ὥρα πού συγκρούονταν καί νά ἀπαγγέλλη μία δημηγορία τοῦ γραφείου.

63. Αὐτό ὀδήγησε τόν Ο. TREITINGER, Die oströmische Kaiser - u. Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Darmstadt 1956, σ. 150-151, νά ὑποστηρίξει ὅτι οἱ καντάτορες εἶναι δημιούργημα τοῦ «θρησκευτικοῦ-ἐκκλησιαστικοῦ πνεύματος» πού ἐπικρατοῦσε στὸν στρατό. Δέν συμφωνῶ, δεδομένου ὅτι οἱ καντάτορες ἀναφέρονται γιά πρώτη φορά ἀπό τόν Ψευδο-Μαυρίκιο, χωρίς καθόλου θρησκευτικὴ ἀπόχρωση· ὁ Treitinger γενικεύει, στηριζόμενος μόνο στό ὑπόδειγμα τῶν «Τακτικῶν». Βλ. καί HEISENBERG, σ. 250-251.

64. Καί ὁ AUSSARESSES (σ. 7) ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος παρουσιάζει τόν στρατό ὅπως ἦταν καί ὅχι ὅπως θά τόν ἤθελε.

Λέων ΣΤ΄ προσαρμόζει τούς παλαιούς καντάτορες καί τό «ἔργον» τους, καθώς καί τό περιεχόμενο τῶν προτροπῶν τους, στίς ἐπιθυμίες του καί στίς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του· οἱ παραινέσεις πού προτείνει, ἐξ ἄλλου, σημαίνουν μᾶλλον πεζό λόγο, ἀντίθετα πρός τά ἡρωϊκά τραγούδια τῶν καντατόρων τοῦ «Στρατηγικοῦ». Ὁ Νικηφόρος Οὐρανός ἐπαναλαμβάνει τή λ. «παρακλήτορες»⁶⁵, γενικά ὅμως ἀποφεύγει νά δώση κάποιο ὄνομα σ' αὐτούς τούς ἐπιθυμητούς ἐμψυχωτές τοῦ στρατοῦ, ἴσως ἐπειδή, πιθανότατα, δέν ὑπῆρχαν στήν πραγματικότητα.

Ὅσα εἶπαμε μέχρις ἐδῶ προέρχονται ἀπό στρατιωτικά τακτικά. Ἄς δοῦμε, ὅμως, κι ἓνα ἄλλο «τακτικόν», τό «Περί βασιλείου τάξεως» τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄. Στό κεφ. Ι.οστ΄, πού ἐπιγράφεται «Εὐφημία ἅμα πρῶτῃ ὑπὸ τοῦ στρατοπέδου ἐκβωωμένη», κάθε ἐπευφημία τήν ἐκφωνοῦν πρῶτα μία φορά οἱ «κράκται» καί κατόπιν τήν ἐπαναλαμβάνει τρεῖς φορές ὁ «λαός», δηλαδή τό στράτευμα. Τό ἴδιο παρατηροῦμε καί στά κεφάλαια Ι.οζ΄ καί ΙΙ.μγ΄⁶⁶, ὅπου ἡ λ. «κράκται» παραλείπεται μὲν, ἐννοεῖται ὅμως. Οἱ «κράκται» αὐτοῖ τοῦ στρατοπέδου εἶναι ἄλλοι ἀπὸ ἐκείνους τῶν δήμων, πού προεξάρχουν στίς ἐπευφημίες σέ διάφορες περιπτώσεις καί κυρίως στόν Ἰππόδρομο⁶⁷. Ἐδῶ οἱ «κράκται» προέρχονται μέσα ἀπὸ τό στράτευμα. Τά προσόντα τους ἦσαν ἀσφαλῶς ἡ καλή καί δυνατή φωνή, ἡ σωστή ἄρθρωση καί, πιθανότατα, καί κάποια μὀρφωση, ἃν κρίνουμε ἀπὸ τό περιεχόμενο τῶν ἐπευφημιῶν· τοῦλάχιστον θά πρέπει νά γινώριζαν ἀνάγνωση, γιά νά εἶναι σέ θέση νά τίς διαβάσουν. Μήπως ἄραγε αὐτοῖ οἱ στρατιωτικοὶ «κράκται» τοῦ Πορφυρογεννήτου εἶναι τά ἴδια πρόσωπα μέ τούς «καντάτορες-παρακλήτορες» τοῦ πατέρα του, πού, τήν ὥρα τῆς μάχης, ἔπρεπε νά περιτρέχουν ἀνάμεσα στίς γραμμές καί νά ἐμψυχώνουν τούς μαχητές; Σημειῶνω ὅτι, ἐνῶ οἱ ἐπευφημίες τῶν κεφ. Ι.οστ΄ καί ΙΙ.μγ΄ εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου εὐχές πρός τόν Θεό, γιά νά παρέχει νίκες καί μακροζωία στούς βασιλεῖς, οἱ ἀναφωνήσεις τοῦ κεφ. Ι.οστ΄ ἀπευθύνονται ἀπὸ τούς «κράκτας» ἰσομερῶς α΄) πρός τόν Θεό, μέ τά ἴδια αἰτήματα, β΄) πρός τούς βασιλεῖς, μέ τήν παράκληση νά μιμηθοῦν τή «φιλανθρωπία» τοῦ Θεοῦ, καί γ΄) - αὐτό πού ἐνδιαφέρει ἐδῶ - πρός τό στράτευμα, τό ὁποῖο ἀποκρίνεται ἐν χορῶ. Παραθέτω τό κείμενο· «οἱ κράκται· «ἡμεῖς, ὃ στρατόπεδα, πῶς τροπῶσομεν πολεμίους;» ὁ λαός· «Θεοῦ φυλάσσοντες τήν πίστιν καί τήν

65. Βλ. σημ. 16.

66. Βασ. Τάξ. Ι οστ΄ (ἔκδ. Βόννης σ. 372-373 καί σ. 649), ὅπου καί πάλι πρόκειται γιά «εὐφημίες» ἀναφωνούμενες ἀπὸ τά στρατεύματα.

67. Π.χ. Βασ. Τάξ. Ι. ξθ΄ (σ. 310-331), Ι. ο΄ (σ. 348-349), Ι. οα΄ (σ. 349-357) κ.ἄ.

*εὐγνωμοσύνην δεσποτῶν»*⁶⁸.

Ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἐξέταση ὄλων τῶν παραπάνω στοιχείων μᾶς δημιουργοῦνται ὀρισμένοι συνειρμοί, σκόπιμο εἶναι νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ συντομία καὶ μ' αὐτούς, ὥστε νὰ φανῆ ἂν ὑφίσταται πράγματι σχέση μὲ τοὺς καντάτορες ἢ ὄχι.

Κατ' ἀρχὴν ὁ νοῦς μας πηγαίνει στὸν Τυρταῖο, ὁ ὁποῖος, τὸν Ζ' αἰ. π.Χ., κατῶρθωσε μὲ τὰ ἐμβατήριά του νὰ ἀφυπνίσῃ τὸ πολεμικὸ μένος τῶν Σπαρτιατῶν καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσῃ στὴ νίκη κατὰ τὸν Β' Μεσσηνιακὸ πόλεμο. Ἀπὸ τότε, θεσπίσθηκε στὴ Σπάρτη νὰ ψάλλονται τὰ ποιήματα τοῦ Τυρταίου πρὶν ἀπὸ κάθε μάχη⁶⁹. Σημειώνουμε ὅτι ἡ ἀπαγγελία δέν γίνεται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μάχης, ἀλλὰ προηγουμένως, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τίς παραινέσεις τῶν καντατόρων τοῦ «Στρατηγικοῦ». Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, τὰ σωζόμενα ποιήματα τοῦ Τυρταίου παρουσιάζουν κάποιες ἀναλογίες πρὸς τὸ ὑπόδειγμα «προτρεπτικῶν» τοῦ Λέοντος ΣΤ', κυρίως ἀπὸ ἰδεολογικῆς πλευρᾶς· παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ⁷⁰, διαίωσις τῆς μνήμης τῶν πεσόντων, «καλὸν» τοῦ θανάτου στό πεδίο τῆς μάχης καὶ κατάκτηση, ἔτσι, τῆς ἀθανασίας⁷¹. Σέ κανένα, ὅμως, σημεῖο τῶν ποιημάτων αὐτῶν, ὁ Τυρταῖος δέν μνημονεῦει παλαιότερες νίκες.

68. Τὸν διάλογο συναντοῦμε καὶ στὸν Ἰππόδρομο· Βασ. Τάξ. Ι. ξθ' (σ. 317).

69. ΑΘΗΝΑΙΟΣ· «Δειπνοσοφισταί» 14, 630e (Elegy and Iambus ἔκδ. Loeb σ. 56). «Φιλόχορος δέ φησίν... Λακεδαιμονίους... ἐν ταῖς στρατείαις ἔθος ποιήσασθαι, ἂν δειπνοποιήσωνται καὶ παιωνίωσιν ἄδειν καθ' ἓνα τὰ Τυρταίου· κρίνειν δὲ τὸν πολέμαρχον καὶ ἄθλον δίδοιαι τῷ νικῶντι κρέας». Ἐδῶ δηλαδὴ γινόταν ἓνα εἶδος διαγωνισμοῦ· ἐκεῖνος πού ἔψαλλε καλύτερα ἔπαιρνε καὶ βραβεῖο ἀπὸ τὸν πολέμαρχο.

ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ, «Κατὰ Λεωκρ.» 107 (Elegy and Iambus, σ. 68)· «νόμον ἔθεντο, ὅταν ἐν τοῖς ὄπλοις ἐξεστρατευμένοι ὦσι, καλεῖν ἐπὶ τὴν τοῦ βασιλέως σκηνὴν ἀκουσομένους τῶν Τυρταίου ποιημάτων ἅπαντας, νομίζοντες οὕτως ἂν αὐτοὺς μάλιστα πρὸ τῆς πατρίδος ἐθέλειν ἀποθνήσκειν». Δέν διευκρινίζει ὅμως ὁ Λυκούργος, ἀπὸ ποῖον ἐπρόκειτο ν' ἀκούσουν τὰ ποιήματα οἱ πολεμιστές.

70. «[οὔτω] δ' ἀθανάτοισι θεοῖς ἐπὶ πάντ[α] τιθέντες] [ἱερῶ] ἀτερμονίη πεισόμεθ' ἡγεμ[όνι]». (Elegy and Iambus, σ. 58).

71. «τεθνάμεναι γὰρ καλὸν ἐνὶ προμάχοισι πεσόντα ἄνδρ' ἀγαθὸν περὶ ἢ πατρίδι μαρνάμενον» (Elegy and Iambus σ. 68). Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ «Τί τιμὴ στό παλληκάρι...» κατὰ τὴ μετάφραση τοῦ Σπ. Τρικούπη. Βλ. ἐπίσης ἄλλο ἓνα ἀπόσπασμα, γιὰ τὴν «αἰωνία μνήμη» καὶ τὴ μελλοντικὴ ἀθανασία· «ὁς δ' αὐτ' ἐν προμάχοισι πεσὼν φίλον ὄλεσε θυμόν

.....
οὐδέποτε κλέος ἐσθλὸν ἀπόλλυται οὐδ' ὄνομ' αὐτοῦ,
ἀλλ' ὑπὸ γῆς περ ἐὼν γίγνεται ἀθάνατος,
ὄντιν' ἀριστεύοντα μένοντά τε μαρνάμενόν τε
γῆς πέρι καὶ παίδων θούρος Ἄρης ὄλεση».
(Elegy and Iambus, σ. 76).

Τά ίδια ισχύουν και για τόν παιᾶνα « Ὡ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε...» τοῦ Ε΄ αἰ. π.Χ., πού ἔψαλλαν οἱ Ἑλληνες ἐπιτιθέμενοι κατά τῶν Περσῶν, καί τόν ὁποῖο παραδίδει ὁ Αἰσχύλος⁷².

Ἡ ἔνδεχόμενη σκέψη νά ταυτισθοῦν οἱ καντάτορες μέ τούς «στρατοκῆρυκες» παλαιότερων, ἀλλά καί περίπου συγχρόνων μέ τό «Στρατηγικόν» στρατιωτικῶν συγγραμμάτων δέν ἔχει βάση. Καθήκον τοῦ στρατοκῆρυκος εἶναι ἡ διαβίβαση διαταγῶν καί μηνυμάτων τοῦ στρατηγοῦ στό στράτευμα καί ὄχι ἡ τόνωση τοῦ ἠθικοῦ τῶν ἀνδρῶν. Πρόκειται δηλ. γιά τόν κατοπινό «μανδάτορα»⁷³.

Οἱ καντάτορες θυμίζουν ἴσως καί τούς βάρδους τῶν Κελτῶν, ὁ συσχετισμός ὅμως δέν εἶναι ἐπιτυχής, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν βασικές διαφορές. Οἱ βάρδοι ἦσαν ὀργανωμένοι, καί, ἀνῆκαν σέ ὀρισμένη κοινωνική τάξη, τήν ἱερατική, τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσαν τήν τρίτη βαθμίδα, μετά τούς δρυῖδες καί τούς βάτες. Ζοῦσαν κοντά σέ κάποιον ἄρχοντα, πού τούς παρεῖχε στέγη καί τροφή, καί ἐξυμνοῦσαν τά ἡρωικά του κατορθώματα. Ἦσαν μορφωμένοι καί πολλές φορές ἀνελάμβαναν καί καθήκοντα πρεσβευτῶν: Ἐθεωροῦντο πρόσωπα ἱερά καί γι' αὐτό στίς μάχες παρέμεναν σέ κάποια ἀπόσταση, ὥστε νά μή ἐκτίθενται σέ κίνδυνο. Προηγουμένως ἔψαλλαν τά κατορθώματα τῶν παλαιῶν ἡρώων, μετά δέ τή μάχη ὑμνοῦσαν τούς πεσόντες. Οἱ βάρδοι ἔψαλλαν μέ τή συνοδεία μουσικοῦ ὄργανου, ἑνός εἶδους λύρας, τῆς *cruth* ἢ *crotta*, ἐνῶ γιά τούς καντάτορες δέν μνημονεύεται ἀπό καμμία πηγή ἡ χρήση ὄργανου. Στή Γαλατία οἱ βάρδοι ἐξαφανίσθηκαν κατά τόν Β΄ αἰῶνα μ.Χ., διατηρήθηκαν ὅμως στήν Ἰρλανδία, Σκωτία, Οὐαλλία⁷⁴.

Στούς καντάτορες ὁ F. Lot διακρίνει τούς προδρόμους τῶν *jongleurs* τῆς Δύσεως⁷⁵. Ἐκεῖ, στή δυτική Εὐρώπη, ἡ φροντίδα γιά τό ἠθικό τῶν πολεμιστῶν - ἡ ὁποία, φυσικά, πάντοτε συνηθιζόταν - ἐμφανίζεται στις γραπτές πηγές κυρίως ἀπό τόν ΙΒ΄ αἰῶνα, ὅποτε παρατηροῦμε τόν ρόλο

72. Αἰσχύλος, Πέρσαι, στ. 402-405.

73. Βλ. π.χ. ΑΣΚΛΗΠΙΟΔΟΤΟΣ, Π. 9 (ἔκδ. Loeb. σ. 258), ΑΡΡΙΑΝΟΣ, «Τέχνη τακτική» 14, 4 (ἔκδ. Teubner, τ. II. σ. 145). ΑΝΩΝΥΜΟΣ, «Περί Στρατηγίας», κεφ. λ' (ἔκδ. Dennis, Three Military Treatises, σ. 92). ΨΕΥΔΟ-ΜΑΥΡΙΚΙΟΣ, III. ε' (ἔκδ. Dennis, σ. 152) κ.ά.

74. Οἱ πληροφορίες αὐτές προέρχονται ἀπό τά ἐξῆς λεξικά καί ἐγκυκλοπαιδεῖες: Forcellini, I, σ. 429· Lex. M/alt., I. σ. 1456 καί 2050· R.E., III. 1, στ. 9-10· Der Kleine Pauly, I. σ. 824· Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεῖα (τ. ΣΤ' σ. 692). Encyclopedia Britannica. Grand Larousse. Στα σχετικά λήμματα βλ. παραπομπές στίς πηγές, καθώς καί βιβλιογραφία.

75. LOT, La langue, σ. 208· ὑποστηρίζει ὅτι καί ὁ "histrio" Taillefer τῆς μάχης τοῦ Hastings εἶχε τούς προγόνους του στούς καντάτορες. Τόν ἴδιο παραλληλισμό ἔχει κάνει καί ὁ Du Cange (Du C. lat., λ. "cantilena Rolandi" καί λ. "ministelli").

πού ξπαιξαν οί jongleurs στά πλαίσια τῆς πανάρχαιας σχέσης πού ύφίσταται ανάμεσα στήν ποίηση καί τόν πόλεμο⁷⁶.

Ἡ προέλευση τῶν jongleurs εἶναι ρωμαϊκή (joculatores)⁷⁷. Ὑπῆρχαν διάφορες κατηγορίες· ποιητές, μουσικοί, ἀκροβάτες, ἠθοποιοί κ.ο.κ., θεωρούμενες ὅλες κατώτερες κοινωνικά⁷⁸. Στόν Μεσαίωνα ἐμφανίζεται καί μία πιά «ἀξιοπρεπής» κατηγορία, ἡ μόνη ἀποδεκτή ἀπό τήν ἐκκλησία⁷⁹· ἦσαν οί jongleurs de geste, οί ὁποῖοι ἔψαλλαν τά chansons de geste μέ τή συνοδεία ἐγχόρδου μουσικοῦ ὄργάνου, τῆς vielle⁸⁰. Ὁ καθένας ἀπό αὐτούς εἶχε τό ρεπερτόριό του, συγκροτοῦσαν δέ ὁμάδες εἰδικευμένες στήν ἐξύμνηση τῶν κατορθωμάτων ἑνός συγκεκριμένου ἥρωα ἢ μιᾶς οἰκογενείας ἥρων, δηλαδή σέ ἕνα ἐπικό κύκλο⁸¹. Σιγά - σιγά οί jongleurs σταμάτησαν νά προσκολλῶνται (μόνιμα ἢ γιά ἕνα διάστημα) σέ κάποιον ἄρχοντα καί - σέ ἀντίθεση μέ τούς menestrels⁸² - ἔγιναν τραγουδιστές περιπλανώμενοι, ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες, πού παρουσίαζαν τό ποικίλο πλέον ρεπερτόριό τους ἀπό πύργο σέ πύργο καί ἀπό πόλη σέ πόλη ἔναντι ἀμοιβῆς. Κάποτε συμμετεῖχαν καί σέ ἐκστρατείες, ὅπως π.χ. ὁ Νορμανδός «μῆμος» Taillefer, ὁ ὁποῖος στή μάχη τοῦ Hastings (1066), "*hortatur Gallos verbis et territat Anglos*"⁸³. Μιλοῦμε γιά τούς ΙΑ' -ΙΒ' αἰῶνες⁸⁴.

Στό σημεῖο αὐτό παραπέμπουμε στόν Καισαρείας Ἀρέθα, ὁ ὁποῖος

-
76. PH. CONTAMINE, *La guerre au Moyen Age*, Paris 1980 (Nouv. Clio 24), σ. 410 σημ. 1, ὅπου καί παραδείγματα. Βλ. καί A. LAGARDE - L. MICHARD, *La littérature française*, Paris 1970, τ. I. J. CH. PAYEN - H. WEBER, *Manuel d'histoire littéraire de la France*, τ. I, Paris 1971. J. CH. PAYEN, *Littérature française; I, Le Moyen Age*, Paris 1984. G. PARIS, *Esquisse historique de la littérature française au M. Age*, Paris 1926.
77. Στήν πραγματικότητα οί λέξεις jocularis καί jocularator ἀπέκτησαν τήν ἔννοια τοῦ ἐπαγγελματία τραγουδιστή στόν Μεσαίωνα. Στούς ρωμαϊκοὺς χρόνους τοὺς ἀποκαλοῦσαν μέ τήν ἔτρουσκική λέξη histriones, πού ἐξακολούθησε νά χρησιμοποιεῖται ἀπό λογίους συγγραφεῖς καί σέ μεταγενέστερους χρόνους (βλ. καί σημ. 75). Βλ. G. PARIS, *Esquisse*, σ. 31 καί σ. 290 σημ. 25. Ἐπίσης στά λεξικά OLD καί Forcellini τα λ. histrio, histrionalis, histrionicus, jocularis, jocularator, καί scurra.
78. PAYEN, *Litt. Française*, τ. I, σ. 9. Ἐπίσης PAYEN - WEBER, *Manuel*, I. σ. 84, ὅπου διευκρινίζεται, ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοὶ jongleurs ἔγραφαν καί ἀπήγγελλαν ἢ παρίσταναν τά ἔργα τους (écrivains acteurs, écrivains récitants).
79. PAYEN, *Litt. franç.*, τ. I, σ. 16-17· ἡ ἐπικεικὴ στάση τῆς ἐκκλησίας στήν περίπτωση αὐτῆ ὀφείλεται στό ὅτι τά gesta principum ἀφηγοῦνται τίς ἠρωϊκὲς πράξεις ἐπιφανῶν ἀνδρῶν γιά τή χριστιανική πίστη καί τή χριστιανωσύνη.
80. L. PETIT DE JULLEVILLE, *Histoire de la langue et de la Littérature Française*, Paris 1896, I, σ. 121 καί σημ. 1. G. PARIS, *Esquisse*, σ. 59. PAYEN - WEBER, *Manuel*, I, σ. 92-93.
81. L. PETIT DE JULLEVILLE, I, σ. 99.
82. PAYEN, *Litt. Franç.* I, σ. 11.
83. F. LOT, *La langue*, σ. 208, 209 σημ. 4.
84. G. PARIS, *Esquisse*, σ. 59-60, 75-76.

ἀναφέρεται σέ «*ἀγύρτας, ὧν νῦν δεῖγμα οἱ κατάρτοι Παφλαγόνες ᾠδὰς τινὰς συμπλάσαντες πάθη περιεχούσας ἐνδόξων ἀνδρῶν καὶ πρὸς ὀβολὸν ἄδοντες καθ' ἑκάστην οἰκίαν*». Ὁ Σωκρ. Κουγέας ἐξέφρασε τὴν ὑπόνοια ὅτι ἴσως ὑπάρχει σχέσηη μεταξύ τῶν «ᾠδῶν» αὐτῶν καὶ τῶν κατοπινῶν ἀκριτικῶν ἀσμάτων, τὰ ὁποῖα πρωτοεμφανίσθησαν ἀκριβῶς στὶς περιοχὲς ἐκεῖνες τῆς Μ. Ἀσίας⁸⁵. Δέν ἀναφέρεται πάντως σχέσηη τῶν «ἀγυρτῶν» αὐτῶν μέ τόν στρατό.

Ἐπανερχόμεστε στοὺς jongleurs καὶ στὰ κοινὰ τους στοιχεῖα μέ τούς καντάτορες. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιὰ τραγουδιστὲς πού συνοδεύουν τὸ στράτευμα καὶ ἐμψυχώνουν τοὺς πολεμιστὲς. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ὅμως δέν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ ὀδηγηθοῦμε σέ στενὸ καὶ ἄμεσο συσχετισμὸ· τὸ ὅτι ὅμοιες συνθήκες δημιουργοῦν στοὺς διάφορους λαοὺς καὶ στὶς διαφορὲς ἐποχὲς ὅμοιες ἀντιδράσεις καὶ παρόμοιους τρόπους ἀντιμετώπισης, δέν σημαίνει ὅτι πρόερχονται ἢ ὅτι ἀποτελοῦν τὸ ἓνα ἐξέλιξη τοῦ ἄλλου. Προσοχὴ χρειάζεται ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν παραινέσεων. Ἀνάμεσα στὰ τραγούδια τῶν jongleurs⁸⁶ καὶ στὰ «προτρεπτικά» τῶν καντατόρων τοῦ Λέοντος ΣΤ' ὑπάρχουν κάποιες ἀναλογίαι· δέν ὑπάρχει ὅμως σχέσηη πρὸς τὸ κείμενον τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου, πού εἶναι ἡ ἀρχικὴ πηγὴ γιὰ τοὺς καντάτορες. Ἐξ ἄλλου, ὁ jongleur προπορεύεται τοῦ στρατεύματος, ἐνῶ ὁ καντάτωρ ἀναμειγνύεται μέ τοὺς στρατιῶτες (βλ. τὰ προηγούμενα). Τὸ 1066, στὸ Hastings ὁ «μῖμος»

“Taillefer qui moult bien chantoit,
sus un cheval qui tost alloit,
devant eus alloit chantant
de Karlemaigne et de Rollant...”⁸⁷.

Στὴν πραγματικότητα δέν γνωρίζουμε τίποτε τὸ θετικὸ καὶ τὸ συγ-

85. Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις· *Λαογραφία*· 4 (1912-13) σ. 239-240.

86. Γιὰ τὸ τί ἔλεγον οἱ jongleurs βλ. PAYEN, *Litt. Franç.*... τ. I, σ. 27 κ.έ. MORNET, *Litt. et pensée Franç.*, σ. 13-14. LAGARDE-MICHARD, *Litt. Franç.*, I, σ. 19.

87. Du C. Lat., λ. “cantilena Rolandi”· πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Roman de Rou τοῦ Ἀγγλο-νορμανδοῦ Wace (IB' αἰ.). Βλ. καὶ LAGARDE-MICHARD, *Litt. Franç.*, I, σ. 21. Περί Taillefer βλ. Μ. MANITIUS, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, München 1931, τ. III, σ. 654, ὅπου περίληψη τοῦ ἱστορικοῦ ποιήματος “Carmen de Hastingae proelio” τοῦ Νορμανδοῦ ἐπισκόπου Wido, (Guy) τῆς Ἀμιένης (IA' αἰ.): ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ προέρχεται καὶ τὸ ἀπόσπασμα πού παραθέτει ὁ F. LOT (*La langue*, σ. 209 σημ. 4). Ὁ Taillefer δέν ἦταν μόνον τραγουδιστῆς· ἦταν συγχνόνος καὶ πολεμιστῆς, πρᾶγμα πού σπανίως συνέβαινε (G. PARIS, *Esquisse*, σ. 76· PAYEN, *Litt. française*, τ. I, σ. 17 καὶ 97).

κεκριμένο για τήν προέλευση καί τήν πορεία τῶν jongleurs· οἱ ἀπόπειρες συσχετισμοῦ τους μέ παλαιότερες παραδόσεις παραμένουν στό ἐπίπεδο τῆς θεωρίας⁸⁸.

Μετά τήν παράθεση ὄλων τῶν στοιχείων πού παρέχουν οἱ πηγές γιά τούς καντάτορες καί τῶν διαφόρων συσχετισμῶν πού ἔχουν προταθῆ κατά καιροῦς ἀπό τούς ἐρευνητές, θά ἀποπειραθῶ νά διατυπώσω τίς δικές μου σκέψεις γιά τό θέμα.

Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, οἱ καντάτορες ἐμφανίζονται γιά πρώτη φορά στό «Στρατηγικόν» τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου, δηλ. στά τέλη τοῦ ΣΤ΄ - ἀρχές τοῦ Ζ΄ αἰῶνα. Τό μέρος τοῦ ἔργου στό ὁποῖο συνιστάται ἡ παρουσία τους στό στράτευμα εἶναι ὁ Λόγος Β΄, ἐπιγραφόμενος «Περί καβαλλαρικῆς παρατάξεως», τοῦ ὁποῖου ὅμως δέν γνωρίζουμε τήν πηγή ἢ τίς πηγές. Στόν Λόγο ΙΒ΄, «Περί τάξεως συμμίκτου» καί «Περί πεζικῆς τάξεως», δέν ἀναφέρονται καντάτορες. Ἐπομένως, ἡ παρουσία τους θά πρέπη, πιθανότατα, νά συνδεθῆ μέ τό ἵππικό. Ὅσο γιά τό περιεχόμενο τῶν προτροπῶν τους, εἶναι κυρίως ἡ ὑπόμνηση προηγουμένων ἐπιτυχιῶν.

Γνωρίζουμε ὅτι τόν στρατό τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν καί τῶν πρώτων βυζαντινῶν αἰῶνων ἀποτελοῦσαν σχεδόν στό σύνολό του «βάρβαροι» μισθοφόροι ἢ «σύμμαχοι» (foederati) ἢ καί «Ρωμαῖοι», βαρβαρικῆς ὅμως καταγωγῆς. Τό μεγαλύτερο καί σημαντικότερο μέρος τῶν στρατευμάτων αὐτῶν προερχόταν, ἕως τόν ΣΤ΄ αἰῶνα, ἀπό τά διάφορα γερμανικά φύλα· Γότθους, Βανδάλους, Ἐρούλους κ.λπ.⁸⁹ Βρισκόμαστε στήν περίοδο τῆς μεγάλης μεταναστεύσεως τῶν λαῶν. Οἱ Βυζαντινοί ἔρχονται σέ ἐπαφή μέ τούς «βαρβάρους» αὐτούς, εἴτε ἐχθρική, στά διάφορα μέτωπα, εἴτε εἰρηνική, λόγω τῆς διεισδυσέως τους στή διοίκηση καί τόν στρατό τῆς αὐτοκρατορίας, κυρίως μετά τή συνθήκη τοῦ 382⁹⁰. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι τῆς συνθήκης αὐτῆς εἶχε προηγηθῆ ἡ μάχη τῆς Ἀδριανουπόλεως (378), στήν ὁποία ἡ ἐπικράτηση τῶν Γότθων ἀποδόθηκε στό ἰσχυρό ἵππικό τους. Ἡ ἐπαφή

88. Lex. M/alt. I, στ. 2046-2047, λ. "Berufsdichter" ὑπό I. KASTEN.

89. ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινὴ Ἱστορία, Α΄, Ἀθήνα 1992², σ. 354-356. Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Τό Βυζαντινόν κράτος, Θεσ/νίκη 1988, τ. Α΄, σ. 67. J. HALDON, Recruitment, σ. 22-27 καί σημ. 8-11. A. H. M. JONES, The Later Roman Empire, Oxford 1964, τ. III, σ. 607-686 κ.ἄ. J. L. TEALL, The Barbarians in Justinian's Armies, "Speculum" 40 (1965) 294-322. P. CHARANIS, Ethnic Changes in the Byz. Empire in the 7th Century; Dumbarton Oaks Papers XIII, Washington 1959, σ. 31-32 καί σημ. 48 (Τῆ μελέτη βλ. καί στήν ἔκδ. PETER CHARANIS, Studies on the Demography of the Byzantine Empire, London 1972; Variorum Reprints, II). G. OSTROGORSKY, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, Ἀθήνα 1979, τ. Α΄, σ. 103, 113-114, 116, 123, 146.

90. ΕΥ. ΧΡΥΣΟΣ, Τό Βυζάντιον καί οἱ Γότθοι, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 146-166.

μέ τους βαρβάρους υπήρξε μακροχρόνια. Στά χρόνια του Ίουστινιανού -δηλαδή όχι πολύ πριν από τη σύνταξη του «Στρατηγικού» - όχι μόνο διεξήχθησαν οι πόλεμοι έναντιον γερμανικών λαών (Γόθων, Βανδάλων), αλλά και Γερμανοί (Βάνδαλοι, Λογγοβάρδοι) υπηρετούσαν στο βυζαντινό ιππικό⁹¹.

Για τους άλλους λαούς που συμμετείχαν στον βυζαντινό στρατό, δέν έχουμε (από ό,τι γνωρίζω) έπαρκή στοιχεία: για τους γερμανικούς λαούς όμως, οι πηγές μάς πληροφορούν έπανειλημμένα, ότι είχαν μεγάλη άγάπη στα πολεμικά τραγούδια, στα όποια ύμνουσαν τις νίκες και τον ήρωισμό των προγόνων και τά όποια τραγουδοῦσαν πορευόμενοι για τήν μάχη. Ό σύγχρονος των γεγονότων Άμμιανός Μαρκελλίνος άντιδιαστέλλει άνάμεσα στην πολεμική κραυγή των ρωμαϊκών στρατευμάτων, τον περίφημο *barritus* (που και αυτός ήταν στην πραγματικότητα γερμανικής προελεύσεως) και στις "*laudes maiorum*" των Γόθων, στη Θράκη τό 376⁹². Τά τραγούδια αυτά, που προορίζονταν για τή μάχη και όχι για τήν αὐλή κάποιου άρχοντα (έμβατήρια;), συνέθεταν οι ίδιοι οι πολεμιστές ή - άν ήσαν εκτενέστερα και περισσότερο άφηγηματικά - έμπειροι ποιητές.

Ό ιστορικός τής γαλλικής λογοτεχνίας G. Paris έπισημαίνει τήν έξαιρετικά μεγάλη διείσδυση τής γερμανικής, και ειδικότερα τής φραγκικής, έπικής ποίησης στη Γαλατία και τήν άφομοίωση της από τους Γαλατορρωμαίους. Η ποίηση αυτή και οι ειδικευμένοι ποιητές της υπήρξαν οι πρόδρομοι των *chansons de geste* και των *jongleurs de geste* αντίστοιχα⁹³. Γνωρίζοντας, λοιπόν, τή μεγάλη κλίση και έπίδοση των γερμανικών λαών στην πολεμική ποίηση και έξύμνηση παλαιών κατορθωμάτων, σκέπτομαι, μήπως κάτι άνάλογο μέ όσα αναφέρει ό G. Paris προκειμένου για τή Γαλατία, συνέβη και στην Άνατολή, σέ πολύ μικρότερη βέβαια κλίμακα, και συγκεκριμένα στον στρατό, όπου ή παρουσία του γερμανικού στοιχείου

91. Βλ. και Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Βυζαντινή Ίστορία, Άθήναι 1977, σ. 55 κ.έ.

92. AMM. MARC. XXXI. 7. 10 (έκδ. Loeb σ. 430-432), (και XVI. 12, 43 για τον *barritus*). Ήπίσης TACITUS, *Annales*, II, 88 και IV. 47. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Germania*, III. Τις λ. *barritus* και *barditus* βλ. και στα λεξικά τής μεσαιωνικής λατινικής, στα όποια παραπέμψαμε σέ προηγούμε. σημειώσεις. Στο *Mittelateinisches Wörterbuch* (λ. *cantus*, στ. 195) παρατίθεται τό ακόλουθο χωρίο από τήν πολύ μεταγενέστερη *HISTORIA PEREGRINORUM*: "*una voce cantum bellicum extulerunt de more Alemannico*"· τό χωρίο αναφέρεται στον στρατό του έπί κεφαλής τής Γ΄ Σταυροφορίας Γερμανού αυτοκράτορα Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα. Βλ. MANITIUS, τ. III, σ. 397. Έδω θά πρέπει νά υπενθυμίσουμε και τό γνωστό *Ludwigslied* για τή νίκη του Λουδοβίκου Γ΄ κατά των Νορμανδών (881), και πολλά άλλα και προγενέστερα. Βλ. PETIT DE JULLEVILLE, τ. I, Paris 1896, σ. 60-63, 70-71, κ.ά.

93. G. PARIS, *Esquisse*, σ. 32 και 39.

ήταν δυναμική· μήπως, δηλαδή, ή παρουσία στο στρατόπεδο ειδικευμένων ποιητών ή τραγουδιστών, τῶν «καντατόρων», καί τὰ «προτρεπτικά καί ἀναμνησκόντα τούς στρατιώτας προλαβουσῶν ἐπιτυχιῶν» πού ἔλεγε⁹⁴, κατά τόν Ψευδο-Μαυρίκιο, ἀποτελοῦν ἀνάμνηση τῶν ἐπικῶν ἐκείνων ποιημάτων καί οφείλονται στὸν μακροχρόνιο συγχρωτισμὸ καί, ἐπομένως, στήν ἐπίδραση καί υἰοθέτηση συνηθειῶν τῶν γερμανικῆς καταγωγῆς πολεμιστῶν ἀπὸ τούς βυζαντινοὺς στρατιῶτες⁹⁵; εἶναι ἄλλωστε γνωστὴ ἡ ἐπίδραση τοῦ γερμανικοῦ στοιχείου σέ διάφορους τομεῖς τῆς στρατιωτικῆς ζωῆς, πρᾶγμα πού προδίδεται καί ἀπὸ λέξεις πού πέρασαν στή στρατιωτικὴ ὀρολογία, ὅπως π.χ. βάνδον, δροῦγγος, τοῦλδον κ.ἄ.⁹⁶. Ἐπί πλέον, ὑπενθυμίζω, ὅτι μετὰ τὴν ἡττα στήν Ἀδριανούπολη (378), ὀφειλόμενη σέ μεγάλο βαθμὸ στο γοθικὸ ἵππικὸ, τὸ Βυζάντιο ἀσχολήθηκε συστηματικότερα μὲ τὴν ὀργάνωση τοῦ δικοῦ του ἵππικοῦ⁹⁷. Ὁ Ὀμηρος καί ὁ Τυρταῖος βρίσκονται πολὺ μακριά, οὔτε ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ Ῥωμαίους πολεμικοὺς τραγουδιστές, ἐνῶ οἱ «βάρβαροι» ἀνήκουν στήν ζωντανὴ πραγματικότητα τῶν αἰῶνων αὐτῶν καί, ἐπί πλέον, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, διανύουν τὴν ἡρωϊκὴ τους περίοδο, πού γιὰ τούς Ἕλληνας καί τούς Ῥωμαίους ἔχει περάσει πρό πολλοῦ.

Ἡ ἀρχικὴ προέλευση αὐτοῦ τοῦ στρατιωτικοῦ τραγουδιστῆ ἀνάγεται ἐνδεχομένως σέ πολὺ παλαιούς χρόνους, τότε πού, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐνθάρρυνση τῶν στρατιωτῶν μὲ πολεμικὰ τραγούδια, εἶχε καί ἄλλα, οὐσιαστικότερα ἴσως, κατά τὴν ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς, καθήκοντα μέσα στο στρατεύμα. Πρόκειται πιστεῦω, γιὰ τὸν ἀπόγονο τοῦ ἀρχαίου μάντη⁹⁸, πού τελοῦσε τίς θυσιῆς καί προέβλεπε τὴν ἔκβαση τῆς ἐκστρατείας, καί πού, μὲ τίς μαγικὲς του φράσεις καί μὲ κάποιες ἐμπειρικὲς ἰατρικὲς γνώσεις, ἔδωχε τὸ κακὸ, θεράπευε τὰ τραύματα ἀνθρώπων καί ζῶων, κ.λπ.⁹⁹. Οἱ ρόλοι αὐτοῖ, μὲ τὴν ἀροδο τοῦ χρόνου καί, μάλιστα, μετὰ τὴ βαθμιαία

94. Ἴσως εἶχε συμβεῖ αὐτὸ πού, ὅπως ἀναφέρει ὁ PAYEN, (Litt. franç., I, σ. 17-18), συνέβη μὲ τούς κατοπινοὺς Jongleurs· ὅτι δηλαδή σιγά - σιγά δὲν ἔψαλλαν πιά τὰ chansons de geste, ἀλλὰ τὰ ἀπήγγελλαν ἀπλῶς, καί μάλιστα τὰ διάβαζαν.

95. Τὰ σχετικὰ μὲ τὰ γερμανικὰ φύλα τῶν αἰῶνων ἐκείνων ἔργα τῶν L. SCHMIDT, Geschichte der deutschen Stämme; die Ostgermanen, München 1934²; H. WOLFRAM, Die Goten; von den Anfängen bis zur Mitte des 6ten Jhdts, München 1990³; ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Das Reich und die Germanen; zwischen Antike und Mittelalter, Berlin 1990, δὲν ἀναφέρουν τίποτε γιὰ τὸ θέμα μας.

96. ZILLIACUS, Zum Kampf, σ. 144-145. HALDON, Recruitment, σ. 32.

97. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἴστ. Βυζ. Κράτους, τ. Α', Θεσ/νίκη 1995, σ. 640.

98. Βλ. προηγ., σ. 1-2, τίς σημασιῆς τῶν λέξεων cano - canto, cantor - cantator.

99. Πρβλ. τὰ λεγόμενα «Μερσεβούργια φθέγματα» (Mersebürger Zaubersprüche) τῶν ἀρχαίων Γερμανῶν, οἱ ὁποῖοι πίστευαν ὅτι τὰ εἶχε ἀπαγγεῖλει ὁ ἴδιος ὁ θεὸς Βόταν σέ παρόμοιες

ἐπικράτηση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀτόνησαν. Τό πρόσωπο, πού εἶχε τόσο σημαντική θέση μέσα στό στράτευμα, ἀπογυμνώθηκε ἀπό αὐτές καί τοῦ ἔμεινε μόνο ὁ ρόλος τοῦ τραγουδιστῆ-ἐμψυχωτῆ τῶν στρατιωτῶν, πού κι αὐτός δέν ἦταν καθόλου ἀμελητέος. Οἱ ἄλλες ἀρμοδιότητές του πέρασαν στούς στρατιωτικούς ἱερεῖς καί ἰατρούς.

Τά ἥρωϊκά τραγούδια ἑνός λαοῦ προϋποθέτουν ἀγάπη καί θαυμασμό πρὸς τὰ πρόσωπα πού ἐξυμνοῦν, εἴτε πρόκειται γιά προγόνους εἴτε γιά ἀρχηγούς τοῦ στρατεύματος. Τό «Στρατηγικόν», στόν ΙΑ΄ Λόγο - «Περὶ τῶν ἐκάστου ἔθνους ἔθνων τε καί τάξεων» - ἔνα ἀπό τὰ πρῶτα στοιχεῖα πού ἀναφέρει γιά κάθε λαό εἶναι τό κατά πόσον διακρίνεται «ἀγάπη» ἢ «φῶβος» πρὸς τοὺς ἄρχοντές του¹⁰⁰. Προκειμένου γιά τὰ «ξανθὰ ἔθνη, οἶον Φράγγους, Λαγγοβάρδους, καὶ λοιποὺς ὁμοδιαίτους αὐτῶν» γράφει ὅτι «τάσσονται ἐν ταῖς μάχαις... κατὰ φυλὰς καὶ τῇ πρὸς ἀλλήλους συγγενείᾳ» καί ὅτι πρὸς τοὺς συγγενεῖς καί φίλους ἐπιδεικνύουν ἐξαιρετική ἀγάπη καί αὐτοθυσία. Ἐπόμενο, εἶναι, οἱ λαοὶ αὐτοὶ νὰ ἐξυμνοῦσαν τὰ κατορθώματα τῶν δικῶν τους προγόνων ἢ ἥρωϊκῶν (νεκρῶν) συμπολεμιστῶν· δέν ἦταν δυνατὸν νὰ ὑμνοῦν τὰ κατορθώματα τῶν Ῥωμαίων στρατηγῶν ἢ αὐτοκρατόρων (στὴν περίπτωσι πού ἐπρόκειτο γιά μισθοφορικὰ σώματα), ἀλλὰ τῶν δικῶν τους ἀρχηγῶν, μέ τοὺς ὁποίους ὑπῆρχε στενὸς δεσμός.

Ἐπαναλαμβάνω, τελειώνοντας, ὅτι οἱ τυχόν ἐπιδράσεις δέν ἀποκλείεται νὰ προέρχονταν καί ἀπὸ ἄλλα βαρβαρικά φύλα (π.χ. Ἰλλυριοὺς)· ἀπλῶς, οἱ γερμανικῆς καταγωγῆς στρατιῶτες ἦσαν πολυαριθμότεροι καί τὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε γι' αὐτοὺς περισσότερα.

Τό θέμα τῆς προελεύσεως τῶν καντατόρων - ἐννοοῦμε βέβαια ἐκείνους τοῦ «Στρατηγικοῦ», πού πιστεύουμε ὅτι ἦσαν ὑπαρκτοὶ - παραμένει ἀνοικτό. Ἐφ' ὅσον στὴν πραγματικότητα καμμία ἄλλη πηγὴ - σύγχρονη ἢ κάπως προγενέστερη - δέν μνημονεύει οὔτε αὐτοὺς οὔτε ἄλλον παρεμφερῆ θεσμό καί ἐφ' ὅσον δέν ἔχουμε κάποιο δεῖγμα τῶν «προτρεπτικῶν» τους, μόνο εἰκασίες μποροῦμε νὰ ἐκφέρουμε. Λεῖπει ὁ συνδετικὸς κρίκος πού θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ τοὺς συσχετίσουμε μέ βεβαιότητα μέ παλαιότερους θεσμούς, ἢ καί μέ νεώτερους, εἴτε στό Βυζάντιο εἴτε στὴ Δύση. Τό κλειδί θὰ ἦταν ἴσως ἡ ἄγνωστη πηγὴ - λατινὸγλωσση πιθανότατα - τοῦ Λόγου «Περὶ καβαλλαρικῆς παρατάξεως», τοῦ «Στρατηγικοῦ» τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου.

περιστάσεις, καί ὅτι μέ αὐτὰ θεραπεύονταν οἱ ἐξαρθρώσεις τῶν ποδιῶν τῶν ἀλόγων, ἢ λύνονταν αὐτομάτως τὰ δεσμά τῶν αἰχμαλώτων πολέμου. M. CURSCHMANN-ING. GLIER. Deutsche Dichtung des Mittelalters, München-Wien 1980, Bd. I, σ. 20-21.

100. Ψ-Μαυρ. ΙΑ΄ α', β', γ' (ἐκδ. Dennis, σ. 354₃₋₄, 360₁₃₋₁₄, 368₁₃₋₁₇ ἀντίστοιχα).

ZUSAMMENFASSUNG

DIE "CANTATORES"

Die zwei wichtigsten Militärschriften der byzantinischen Zeit - d. h. das "Strategikon" des Pseudo-Maurikios (Ende des 6. / Anfang des 7. Jhdts) und die "Taktika" des Kaisers Leo VI. (Ende des 9. / Anf. des 10. Jhdts) - empfehlen, dass bei jeder Schwadron ein "cantator" dienen soll. Pseudo-Maurikios aber spricht bloss von einem Sänger, der alte Siege besingt, während Leo VI. empfiehlt, dass der "Sänger" ein gebildeter Soldat sein müsse, der eine Rede ideologischen Inhalts halten kann. Der sich auf Leo stützende Nikephoros Ouranos (11. Jhd.) gebraucht, in seinem "Taktikon", nicht mehr das Wort "cantator".

Das Wort "cantator" treffen wir zum ersten Mal in der Kriegsliteratur im "Strategikon" des Maurikios (Ende des 6. / Anfang des 7. Jhdts) und zwar im II. Teil, "Von der Kavallerie". Die Quellen dieses Teils des Werkes sind nicht bekannt.

Eventuelle Korrelationen mit den alten Griechen, etwa dem berühmten Tyrtaios u.a., oder mit den keltischen Barden, oder aber mit den mittelalterlichen "Jongleurs de geste" sind fragwürdig.

Das alles führt mich zu einigen Gedanken:

1. Wir wissen, dass in der spätrömischen und frühbyzantinischen Armee sehr viele "Barbaren" dienten, entweder als Söldner oder als "foederati", oder auch "Römer" barbarischer Herkunft. Der grösste Teil von diesen Barbaren waren Germanen und zwar Goten.

2. Wir wissen, dass in den Schlachten des 4. Jhdts zwischen Byzantinern und Goten, die Kavallerie der letzten den siegreichen Ausschlag gab (Adrianopel 378, u.a.).

3. Wir wissen, dass nach diesen Niederlagen das byz. Reich sich intensiver mit dem Aufbau der Kavallerie beschäftigte.

4. Wir wissen, dass nach Tacitus, Ammianus Marcellinus u.a., die germanischen Stämme ihre Vorfahren und ihre Krieger sehr verehrten, und dass sie Kriegsgesänge liebten, die sie vor der Schlacht sangen, und in denen sie die vorherigen Siege und die Heldentaten der Vorfahren preissten.

Nach alledem habe ich den starken Eindruck, dass die "cantatores" und ihr Werk einen germanischen Einfluss aufzeigen.

KATERINA KARAPLI